

Značaj prijatelja: najbliža prošlost

Mark Pil, u saradnji sa Liz Rid i Džejsom Volterom

U drugoj polovini dvadesetog veka svoj vrhunac je doživela posebna vrsta bliskog prijateljstva, što je nagovešteno u prethodnom poglavlju. U zapadnim društvima, naročito u izdvojenim gradskim i prigradskim naseljima u kojima je većina ljudi izgradila svoje domove, postala je sve redovnije pojava obraćanja prijateljima za savet, razne vidove pomoći i rasonode, što je ranije obuhvatalo uglavnom članove uže porodice, rođake i komšije. U ovakvoj vrsti prijateljstva – kako u svakodnevnom iskustvu tako i u njegovoj teorijskoj obradi u različitim tekstovima – počele su da prevlađuju bliskost i emotivnost u odnosu na njegovu praktičnu upotrebnu vrednost. Danas, u dvadeset prvom veku, prijateljstva i dalje mogu imati praktične efekte i ostvariti veliki uticaj na ljude, ali sticanje bilo kakve koristi ili ostvarivanje određenih ciljeva uz pomoć njih više ne predstavljaju prvenstvenu svrhu ovakvog odnosa, već se, naprotiv, smatra da na njega veoma loše utiču. Budući da je prijateljstvo postalo stvar slobodnog izbora, počelo je sve više da se razlikuje od drugih vrsta međuljudskih odnosa, u kojima praktična korist ili navodne dužnosti koje se moraju poštovati imaju važniju ulogu, kao što je to slučaj sa odnosima u porodici, među daljim rođacima, saradnicima na poslu ili komšijama. Štaviše, samo nam neki od ovih ljudi mogu biti prijatelji, i ti „pravi” prijatelji će nam pomoći da prevaziđemo teškoće koje mogu nastati u okviru pomenutih odnosa koji su nam nametnuti. Prema rečima britanskog sociologa Reja Pala, „u savremenom svetu je prijateljstvo dostiglo novi nivo jačine i slože-

nosti ... [i počelo da] potiskuje rodbinske i porodične odnose u drugi plan kao nikada ranije”¹.

U isto vreme je sponi između prijateljstva i ljubavi počela da se pridaje veća važnost. Kako se to često čuje u savetima za širu publiku koji se mogu naći u časopisima, filmovima i na televiziji, ljubav bez prijateljstva je krhka i nepostojana; isto tako je pred kraj prethodnog veka važilo ono o čemu su Spice Girls pevale: „Moraš da se slažeš sa mojim prijateljicama [zato što] prijateljstvo nema kraja.”² Čoveku su sada ljubavni partneri, roditelji, braća, sestre i dalji rođaci mogli biti „najbolji prijatelji”. Postalo je izrazito teško uspostaviti bilo kakve trajne i bliske odnose sa ljudima, a da pri tome u njima nema prijateljstva i one emotivne podrške koja se obično vezuje za prijateljstvo. Sva vaša braća i sestre zauvek će biti to što jesu, ali poneko od njih vam može postati i ostati jedan od najbliskijih prijatelja. U popularnoj kulturi, knjigama iz oblasti popularne psihologije, naučnim radovima i svakodnevним razgovorima, kao i u većini rasprava o životu, naročito onim iz sedamdesetih i osamdesetih godina, prijateljstvo je smatrano ključnim činiocem sreće i samopouzdanja. Prema rečima američke spisateljice Lilijan Rubin, „ljudi koje nazivamo 'prijateljima' su oni za koje bismo mogli reći da bude najbolje u nama”³.

Veština zasnivanja prijateljstva se takođe promenila pod uticajem širenja mogućnosti za komunikaciju. Ljudi koji su živeli u dvadesetom veku bili su u prilici da vide i čuju mnogo više o svetu koji ih okružuje, a nove, ili barem jeftinije tehnologije snimanja i prenošenja informacija – gde su se najpre pojavile fotografije i audio i video kasete, a potom virtuelni svetovi iz ere kompjutera – stvorile su široku platformu za razvijanje bliskih veza među ljudima na velikim udaljenostima. Ovaj trenutak je predstavljao vrhunac za milione ljudi koji su se do tada samo dopisivali i pri tome se nisu lično upoznali, kao i za buduće putnike koji su, sada kada im se imovinsko stanje polako

¹ Ray Pahl, *On Friendship* (Cambridge: Polity Press, 2000), 69.

² Richard Stannard, Matt Rowe and the Spice Girls, „Wannabe” (Windswept Pacific Musics/PolyGram Music Publishing Ltd, 1996).

³ Lilian Rubin, *Just Friends: The Role of Friendship in Our Lives* (New York: Harper & Row, 1985), 41.

popravljalno, a cene putovanja smanjivale, bili u mogućnosti da posećuju one sa kojima su se dopisivali, iako su živeli daleko od njih. Pred svima su se otvorile mnogobrojne prilike za ponovno proživljavanje najlepših trenutaka provedenih u krugu prijatelja, a sami prijatelji su zauzimali sve više prostora u svačijoj kolekciji privatnih fotografija i video-snimaka. Istovremeno je popularna kultura ostvarila još jedan deo svog deskriptivnog potencijala (ili pak svojih preskriptivnih upozorenja, prema nekim tvrdnjama). Iako su radio i film u dvadesetom veku bili vesnici dotad neslućene revolucije svakodnevnog iskustva širokih masa i njihovih težnji, televizija je na tom polju izvršila najveći uticaj. Svojim igranim vodičima za samostalno usavršavanje, kao i za poboljšanje odnosa sa drugima i razvijanje emotivnog i ljubavnog života gledalaca, zajedno sa sve češćim emitovanjem razgovora o raznim temama, „stilu života”, „stvarnosti” i svakodnevicu, televizija je u dvadesetom veku postala ključno mesto na kome su ljudi mogli videti kako bi njihov život mogao da izgleda, bilo da je to podrazumevalo promene na privatnom planu ili ne. Široka pristupačnost televizije naglo je stvorila mešavinu lokalnih i opštih elemenata, pre svega u Americi, i ta mešavina je sve strahove da će svet postati poprište jedne jedine, uniformisane kulture učinila neosnovanim. Ipak, baš u vreme kada je prijateljstvo postalo najzastupljenija tema u okviru popularne kulture, nova grupa elitnih teoretičara društva – sociologa i raznih komentatora – izrazila je pesimizam u tom pogledu. Ako se i jesu malo razvedrili sredinom veka, delom zato što se ispostavilo da su zajednice, porodice i druženje među ljudima pokazali veću stabilnost nego što se isprva strahovalo, usamljene gomile ljudi i njihova siva flanelna odela iz pedesetih i šezdesetih godina izazvale su novu vrstu zabrinutosti kod njih. Spisateljice feminističkog kruga su tokom sedamdesetih i osamdesetih godina nastojale da prijateljstvu uliju snagu, ali zato se većina sociologa, zajedno sa kritičarima koji su u svojim knjigama izražavali zabrinutost zbog naglih društvenih promena, pitala da li na svestu ima dovoljno prijateljstva i uzajamnih osećanja, kao i da li je sâmo prijateljstvo dovoljno čvrsta veza uz pomoć koje ljudi mogu izdržati težinu modernog i postmodernog stanja. Ovakvom pogledu na stvari suprotstavio se novi talas primera izrazito uspešnih prijateljstava, i to u serijama kao što su *Prijatelji*, *Seks i grad* i *Vil i Grejs*. I dok su sociolozi,

filozofi i različiti pomni posmatrači društva sumnjali u sposobnost prijateljstva da čovečanstvu ulije novu snagu, veličanje dugotrajnih i bliskih prijateljstava u popularnoj kulturi dovelo je do toga da u očima običnih ljudi svet bez prijatelja postane najtužnije mesto za život koje se može zamisliti. Ovo veličanje prijateljstva – nalik onom koje smo mogli videti u serijama *Zlatne devojke* (*The Golden Girls*) i *Šou Meri Tajler Mur* (*Mary Tyler Moore Show*) – još više je istaklo činjenicu da je prijateljstvo među ženama postalo značajnije, kako u svakodnevnom životu tako i u akademskim raspravama na ovu temu. Sa sigurnošću se može reći da su u filmovima i televizijskim emisijama najbližija prijateljstva bila upravo ona među ženama, odnosno između žena i homoseksualaca, koja su početkom osamdesetih godina postala sve brojnija. Prijateljstva među muškarcima nisu u potpunosti iščezla, ali se ipak čini da se zabrinutost koja je krajem dvadesetog veka postojala u vezi sa nedostatkom prijatelja i nesposobnošću da se oni steknu i zadrže gotovo po automatizmu uglavnom odnosila upravo na muškarce heteroseksualnog opredeljenja.

Kako se pokazalo kroz čitav ovaj pregled koji smo ponudili, govoriti o prijateljstvu značilo je govoriti o nekim od ključnih promena i problema koji se tiču određenog vremena i prostora u istoriji, i to iz određenog veoma važnog ugla. U drugoj polovini dvadesetog veka ove promene su podrazumevale povećanu pokretnost ljudi i poboljšanje njihovog imovinskog stanja. Međutim, podjednako je važno pomenuti i nedoumice koje možemo lakše razumeti uz pomoć prijateljstva: u njih, na primer, spadaju sukob između ličnog izbora i kolektivne dužnosti, kao i između pripadanja i nepripadanja društvu. Još je važnije istaći da se sposobnost ljudi da biraju svoje prijatelje temeljila na sve većoj sklonosti ka odlaganju, ograničavanju, pa čak i odbacivanju obaveza prema ljudima poput rođaka i komšija, zato što su znali da iza sebe imaju institucionalnu podršku grada, države i nacije. Mogućnost koju je imao daleko veći broj ljudi – da sami određuju koji su im odnosi najvažniji umesto da se povinuju nametnutim odnosima sa određenim ljudima, kao i da prijateljstvo zamišljaju kao emotivni odnos, a ne kao nešto od čega mogu imati koristi – temeljila se na postojanju čvrstih prava koja su svima bila zagarantovana. S druge strane, tu je i činjenica da je prijateljstvo uvek makar jednim svojim delom selek-

tivan i isključiv odnos. Tokom većeg dela dvadesetog veka su moguće posledice ovakvog stanja stvari bile ublažene time što su većini ljudi bila dostupna ovlašćenja koja su poticala od manje bliskih odnosa sa drugima, poput građanskih prava, na primer. Međutim, sada kada je završen dvadeseti i počeo dvadeset prvi vek, snaga ovakvih odnosa ponovo je dovedena u pitanje.

Prijateljstvo u bogatstvu

Dvadeset ili trideset godina posle Drugog svetskog rata sve je više ljudi u Evropi, Severnoj Americi, Australiji i Aziji prijateljske veze koje su sami birali smatralo važnijim od odnosa koji se baziraju na prostornoj blizini, potrebi i krvnom srodstvu. S druge strane, prijateljstvima se lakše daje prednost onda kada ne zavisite od materijalne pomoći komšija, rođaka ili drugih ljudi koji vam se nađu pri ruci igrom slučaja, a ne kao posledica nekog plana, kao i onda kada postoji manja verovatnoća da će se od vas tražiti protivusluga. Prema tvrdnjama britanskog sociologa Grejama Alena, šablone po kojima se formiraju prijateljstva najbolje je definisati kao direktnu posledicu praktičnih životnih okolnosti u kojima se ljudi nađu.⁴ Šezdesetih i sedamdesetih godina su se ove okolnosti menjale i počele da obuhvataju veći broj ljudi nego ikada pre. Ljudi su, zahvaljujući sticanju bogatstva, mogli sebi da priušte veću privatnost i sopstveni prostor. Bili su u mogućnosti da sa prijateljima provode vreme kod kuće, a kuvari, vodiči za pravilno ponašanje i priručnici vezani za razne aspekte savremenog života mnogo su se manje bavili porodičnim pitanjima u odnosu na večere, koktele i zabave koje se organizuju „za društvo”. Ljudi su bili u prilici da sa novcem koji su trošili na luksuz i zabavu mnogo češće izlaze, i to na različita mesta. I

⁴ Graham Allan, „Friendship and the Private Sphere”, in Rebecca Adams and Graham Allen (eds.), *Placing Friendship in Context* (Cambridge: Cambridge University Press, 1998), 71–91.

dok su pojedina prijateljstva ostala strogo lokalna i uspostavljala se u pabovima, gostionicama i kafićima, na primer, većina ih je obuhvatala širi krug ljudi koji imaju ista interesovanja i uživaju u istim stvarima. Odraslima i tinejdžerima je posedovanje automobila omogućilo lakši pristup prijateljima. Sve veći razvoj tehnologija masovnih komunikacija omogućio je ljudima da sklapaju prijateljstva i komuniciraju uprkos prostornoj udaljenosti, uključujući čak i ljude koje ne poznaju lično i možda ih nikada neće ni upoznati. Jeftinija avionska pošta načinila je pedesete i šezdesete godine zlatnim dobom dopisivanja među ljudima koji žive na velikim udaljenostima, a izuzetno brzo širenje telefonije stvorilo je novu kulturu razgovora i povezanosti, posebno među ženama i mladima. Održavanje prijateljstava na velikim udaljenostima postalo je jednostavnije, a rasla su i očekivanja da će ona potrajati uprkos promenama koje život nosi. Većini ljudi je viši stepen privatnosti, pokretljivosti i materijalnog bogaćenja omogućio da neke ljude koje su upoznali u javnom životu ili putem nametnutih odnosa – na poslu, studijama, u komšiluku ili preko krvnog srodstva – iz te sfere prebace u sferu bliskog prijateljstva.

Ako se može reći da je trijumf prijateljstva predstavljao jednu od najvažnijih društvenih promena u dvadesetom veku, onda treba istaći da se ona temeljila na mnoštvu drugih korenitih promena u iskustvu i očekivanjima običnih ljudi. Ipak, važno je jasno naglasiti ambivalentnu i promenljivu prirodu ovih promena. Materijalno bogatstvo, pokretljivost i veća privatnost su ljude mogle činiti usamljenima, tako da su pedesete godine iz mnogo razloga smatrane zlatnim dobom kućne izolacije. Demografske i društvene promene, koje će kasnije biti nazvane „bejbi bumom”, počivale su na prilično neobičnoj kombinaciji stope razvoda koja je bila u padu, ekspanzije brakova među mladim ljudima i visoke stope rađanja, zajedno sa pojačanom polnom segregacijom, budući da je sve više žena napuštalo posao i okretalo se ulozi supruge i majke. Naseljavanje predgrađa je takođe moglo dovesti do prekida kontakta među ljudima; Amerikanci su u tom smislu primećivali pad popularnosti društvenih klubova, bratstava, radničkih udruženja i lokalnih organizacija koje su dominirale društvenim životom tokom četrdesetih godina. Gradovi u Australiji nikada ranije nisu bili u toj meri preplavljeni mestima na kojima su se okupljali pri-

jatelji, ali čak su i tamo mnoge plesne i bioskopske dvorane propadale i gasile se.

Sredinom dvadesetog veka je jedna od najuticajnijih knjiga na ovu temu bila *Usamljena gomila* Dejvida Rajsmana (*The Lonely Crowd*, 1950), čiji je i sâm naslov nosio poruku koja se direktno ticala prijateljstva. Rajsmanovo istraživanje se više baziralo na razgovorima sa ispitanicima nego na statističkim podacima, zato što je on sâm tvrdio da se promene u karakteru Amerikanaca manifestuju upravo u ovim razgovorima. Promene o kojima je reč izazvala je korporativna ekonomija. Ranije načine formiranja karaktera ljudi – među koje spadaju karakter „koji se rukovodi tradicijom” (odnosno vrednostima utemeljenim u običajima, koji su predstavljali tipičnu karakteristiku statičnog predindustrijskog društva) i karakter „koji se rukovodi unutrašnjim zakonitostima” (odnosno ličnim vrednostima koje se razvijaju u okviru stabilnih porodica i zajednica) – zameno je tip ličnosti „kojom upravljaju drugi” (što je ličnost koja zavisi od uticaja okoline i spremna je da svoje vrednosti prilagodi promenama u društvu). Ličnost „kojom upravljaju drugi” je pokorna i prilagođava se novim pravilima ekonomije, ali zato tom prilikom žrtvuje solidarnost na koju su se mogli osloniti oni „koji su se rukovodili tradicijom”, kao i snagu kojom su raspolagali tipovi ličnosti okrenuti ka „unutrašnjim zakonitostima”. Ishod svega toga su konformizam, krhki međuljudski odnosi i otuđenost (na koju ukazuje i sâm naslov Rajsmanove knjige). Prijateljstvo je tu imalo veoma mali uticaj na popravljjanje karakternih nedostataka.

Gledano iz ugla nešto optimističnijih sociologa, poput Tolkota Parsonsa, sve ovo je značilo da se junački samodovoljna nuklearna porodica oslobodila starih i „tradicionalnih” komplikacija koje su je karakterisale. Međutim, prema tvrdnjama Stefani Kunc i njoj sličnih teoretičara, nuklearne porodice koje su postojale tokom pedesetih i šezdesetih godina nisu bile „proizvod nekakve duge tradicije”, već su se formirale tokom perioda „eksperimentisanja sa mogućnostima novog oblika porodice”⁵. Postoji i manje poznata ideja o tome da je ovo

⁵ Stephanie Coontz, „What We Really Miss about the 1950s”, in Judith E. Smith, Lois Palken Rudnick and Rachel Rubin (eds), *American Identities* (New York: Blackwell, 2006), 17–28 at 19; Mark Peel, „A New Kind of Manhood’: Remembering the

takođe bilo i vreme istraživanja novih vrsta prijateljstva. U to vreme su, kao i dvadeset godina kasnije, postojali svi čvrsti razlozi za tumačenje predgrađa kao mesta u kojima su ljudi bili usamljeni i frustrirani, u kojima su se žene pitale: „Zar je ovo sve?“, dok su njihovi muževi uredno odeveni, u odelima i sa kravatama, mrzovoljno išli na posao metroom ili se vozili širokim novim autoputevima. Kućne i bračne obaveze bile su veoma važne, ali, poput traganja za ljubavlju tokom dvadesetih i tridesetih godina, nisu bile odvojene, niti su narušavale prijateljske veze. Postoje brojni dokazi o postojanju bliskih komšijskih odnosa između muškaraca, zajedničkog obavljanja kućnih poslova i drugih oblika druženja u novim predgrađima Amerike i Australije, tako da su Piter Vilmot, Dejvid Lokvud i Džon Goldtrop možda prebrzo zaključili da se „nova“ radnička klasa u Ujedinjenom Kraljevstvu naglo osamila i povukla u sebe.⁶

Preciznije govoreći, neke studije iz pedesetih godina ukazivale su na nešto složeniju i šarolikiju situaciju. U Ujedinjenom Kraljevstvu je Dž. M. Modži, u okviru svoje studije o Oksfordu, istakao da su bračni parovi koji su pripadali radničkoj klasi, a koji su se preselili u nova naselja, često osećali kako su se oslobodili klaustrofobije koja je bila svojstvena tradicionalnoj porodici i životu u komšiluku, kao i da su se često družili sa širim krugom ljudi koji nisu živeli u istoj ulici ili stambenom bloku.⁷ U studiji Margaret Stejsi posvećenoj Benberiju takođe je prikazano da su ljudi koji su stanovali u zgradama koje su bile u državnom vlasništvu bili izbirljiviji pri sklapanju poznanstava.⁸ Piter Vilmot i Majkl Jang, koji su bili čuveni po svom zalaganju za čvrstinu i toplinu tradicionalnih porodičnih i komšijskih odnosa u knjizi *Porodični i rodbinski odnosi u Istočnom Londonu (Family and Kinship in East London, 1957)*, objavili su još jednu knjigu pod naslovom *Porodica i društveni*

1950s”, in John Murphy and Judith Smart (eds), *The Forgotten Fifties* (Melbourne: Melbourne University Press, 1997), 147–157.

⁶ Ian Procter, „The Privatisation of Working-Class Life: A Dissenting View”, *British Journal of Sociology* 41 (1990), 157–180.

⁷ J. M. Mogy, *Family and Neighbourhood: Two Studies in Oxford* (Oxford: Oxford University Press, 1956).

⁸ Margaret Stacey, *Tradition and Change: A Study of Banbury* (Oxford: Oxford University Press, 1960).

staleži u jednom od predgrađa Londona (*Family and Class in a London Suburb*, 1960), u kojoj ističu da su stanovnici predgrađa koji pripadaju radničkoj klasi redovno posećivali svoje prijatelje i porodicu, kao i da su stvarali prilično razgranatu mrežu prijatelja u okviru nove sredine u kojoj su se našli. Činjenica da je njihova druga knjiga mnogo manje poznata od prve govori nam, možda, ponešto o uticaju podozrivosti koja je postojala prema stanovnicima predgrađa. U prilog tome ide i tvrdnja Marka Klepsona da većina studija iz Ujedinjenog Kraljevstva ukazuje na to da pokretljivost i materijalno bogatstvo obično jesu širili društvene horizonte ljudi, ali da su istovremeno smanjivali intenzitet njihovih svakodnevnih kontakata.⁹

Američki sociolozi su pedesetih godina dosta vremena posvetili kritici stanovnika predgrađa, međutim, detaljnija istraživanja su pokazala da je stvarnost bila daleko složenija. Knjiga Vilijama H. Vajta *Čovek iz organizacije*, na primer, istovremeno prikazuje da je prijateljstvo na zabavama i roštiljanjima u predgrađima „veoma jasno ograničeno bojom kože”, ali i hvali piknike, dobrotvornu prodaju domaćih kolača i poklone za nove stanovnike naselja, kao i pozajmljivanje kosilica za travu, ploča i šećera, nazivajući ih „zajedničkim vlasništvom”, što je bilo karakteristično za „hodočasnike”.¹⁰ I stanovnici Levitona kojima se bavio Herbert Gans dobili su pažnju koju zaslužuju: za njih je odlazak u predgrađe značio „podizanje raspoloženja i smanjenje dosade i usamljenosti”, kao i „brojnije organizovane društvene aktivnosti”.¹¹ Treba reći da žene iz Levitona i drugih posleratnih američkih predgrađa nisu imale iskustva sa tolikim brojem kontakata koji su bili karakteristični za centar grada, i zato su se neke osećale strahovito usamljenim. Međutim, bilo je i onih koje su smatrale da sada u novim okolnostima imaju veću mogućnost izbora. Oštre kritike Beti Fridan na račun života žena tokom pedesetih godina u Americi dobro su poz-

⁹ Mark Clapson, „Urban dispersal and its social consequences: town planning, sociology and the English working classes, 1945–1980”, at <http://www.le.ac.uk/urbanhist/uhg/pdf/clapson.pdf>, pristupljeno 4. oktobra 2007.

¹⁰ William H. Whyte, *The Organisation Man* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2002 [1956]), 311.

¹¹ Herbert Gans, *The Levittowners: Ways of Life and Politics in a New Suburban Community* (New York: Pantheon, 1967), 409.

nate; pa ipak, Fridanova je priznala da mnogo duguje ženskim društvenim mrežama: sudeći prema njenoj knjizi *Misterija ženskog pola*, prvi put je primetila postojanje „neimenovanog problema” dok je „pila kafu sa još četiri žene i majke u prigradskom naselju udaljenom petnaest milja od Njujorka”¹².

Mnogim ljudima su tokom pedesetih i šezdesetih godina veća pokretljivost i materijalno bogatstvo doneli veću privatnost i širenje horizonata. Ovo širenje horizonata značilo je da su ljudi bili u mogućnosti da steknu prijatelje među ljudima koje prethodne generacije nisu bile u prilici da upoznaju. Veća društvena i geografska pokretljivost pospešile su interakciju među ljudima i urušile ustaljenu društvenu hijerarhiju koja je imala veliku ulogu za vreme rata. Nagli porast broja srednjih škola, ustanova visokog obrazovanja i profesionalnih usmerenja, kao i poklanjanje veće pažnje ličnim zaslugama, težnjama i interesovanjima više nego poreklu, verskim opredeljenjima ili društvenom statusu prilikom odabira profesije i obrazovanja, proširili su i obogatili krugove u kojima je većina ljudi mogla da pronađe prijatelje, što će se još jednom dogoditi kada žene i pripadnici etničkih manjina šezdesetih godina počnu da zahtevaju uklanjanje još većih barijera. Većina nacija iz pobedničkog tabora u Drugom svetskom ratu je, na primer, znatno povećala društvenu pokretljivost odajući priznanja svojim bivšim borcima; najspektakularniji primer za to bio je Zakon o pomoći ratnim borcima u Americi (GI Bill), kojim je broj muškaraca koji su se upisivali na koledž udvostručen. Borba za povećanje minimalnih nadnica, zajedno sa snagom radničkih sindikata za vreme opšte nezaposlenosti, dovela je do povećanja novčanog iznosa koji su ljudi morali da izdvoje kako bi svojoj deci obezbedili budućnost i pokretljivost. Postalo je sve teže zamisliti da će neko provesti ceo život družeći se sa istim ljudima sa kojima je odrastao i išao u školu, odnosno sa bilo kojom malom i ograničenom grupom ljudi. Mešanje ljudi sa različitih strana dovelo je do slabljenja i rušenja barijera koje su prethodne generacije smatrale nepremostivim, naročito između katolika i protestanata. To je uklanjalo i zidove koji su postojali među različitim društvenim staležima, mada se to odnosilo samo na pojedine ljude i određene okolnosti. Di-

¹² Betty Friedan, *The Feminine Mystique* (New York: W. W. Norton, 1963), 21.

namika mešanja ljudi sa različitih strana ogledala se i u popularnoj kulturi, u kojoj se novi žanr televizijskih komedija i drama, zajedno sa filmovima poput *Ponoćnog kauboja* koji su se pojavili nešto kasnije, bavio prijateljstvom među ljudima koji su neprilagođeni ili skloni sklapanju prijateljstava u neočekivanim okolnostima.

Značaj prijateljstva se još više uvećao tokom pedesetih i šezdesetih godina kada su postavljane sve oštrije granice među različitim generacijama i kada je druženje smatrano sastavnim delom života svakog zdravog deteta i socijalizacije adolescenta. Margaret Kinel je pisala o tradiciji koja postoji u književnosti za decu i adolescente, u kojoj se čitaoci upozoravaju na opasnost koja pretila od loših prijatelja (naročito je bila naglašena opasnost od ukazivanja poverenja pogrešnoj osobi), dok je posebno istican pozitivan uticaj odanih prijatelja.¹³ Naročito su se u britanskoj književnosti sve češće pojavljivale družine dece i adolescenata, poput „Čuvene petorke”, „Tajne sedmorke”, „Lasta” i „Amazonki”, u kojima su se na jednom mestu nalazili prijatelji, braća, sestre i dalji rođaci, i koja su im omogućavala da makar privremeno samostalno upravljaju svojim postupcima. Međuljudski odnosi su takođe postali sve češća tema psiholoških i psihijatrijskih studija, naročito u radu Karen Hornaj, Erika Eriksona i Eriha Froma. Ova mlađa generacija naučnika, u koju spadaju i Margaret Maler, Hajnc Kohut, D. V. Vinikot i Vilfred Bajon, za razliku od snažnog sukoba u odnosima koji je isticao Frojd, bavila se interakcijom, komunikacijom, izražavanjem sopstvene ličnosti i otkrivanjem novih identiteta, što je deci davalo prostora za eksperimentisanje sa sopstvenom ličnošću i nezavisnošću.¹⁴ Istraživanja, koja su među starijom decom sproveli Hari Stak Salivan i drugi, još su više istakla presudni značaj koji prijateljstvo ima u svačijem životu. U svojoj posthumno objavljenoj zbirci eseja iz 1953. godine, pod nazivom *Interpersonalna teorija psihijatrije (Interpersonal Theory of Psychiatry)*, Salivan je dečja prijateljstva opisao kao ključna za jačanje njihovog samopouzdanja. Kroz njih deca mogu da se povere

¹³ Margaret Kinnell, „Friendship in Children’s Fiction” in Roy Porter and Sylvania Tomaselli (eds), *The Dialectics of Friendship* (London: Routledge, 1989), 76–91.

¹⁴ Graham Little, *Friendship: Being Ourselves with Others* (Melbourne: Text, 1993), 46–69.

nekoj bliskoj osobi, kao i da, što je još važnije, razviju veštine potrebne za negovanje međuljudskih odnosa i osećanja koja će im kasnije pomoći da zasnuju zdrave ljubavne, bračne i roditeljske odnose. Može se reći da u tom smislu zdravi prijateljski odnosi predstavljaju preduslov za ispunjen život odraslih ljudi.

I dok su se ljudi sve više bivali zaokupljeni sopstvenim uzrastom i kako je generacijska pripadnost postala uobičajeno sredstvo tumačenja razlika među njima, prijateljstva koja su prelazila starosne granice postajala su sve ređa, a u nekim slučajevima čak i problematična. Odnosi među vršnjacima u periodu adolescencije takođe su izazivali zabrinutost, a stručnjaci su u istoj meri upozoravali na opasnosti od delinkvencije i pozdravljali prijateljstvo među adolescentima. U posleratnom periodu došlo je do obnavljanja značaja pozitivnog uklapanja sa vršnjacima, a ponovo je pokrenuta i kampanja za podizanje svesti o prijateljstvima koja loše utiču na adolescente. Džejsms Din možda jeste lik tinejdžera-buntovnika predstavio u romantičnom svetlu, ali američki adolescenti su, uprkos tome, bili podvrgnuti mnogim manje ili više suptilnim ispitivanjima koja su služila otklanjanju mogućnosti da vršnjačke grupe postanu leglo buntovništva: posebna meta bila su srednjoškolska bratstva, sestinstva i tajna društva, dok su edukativni filmovi koji su pravljeni za prikazivanje u učionicama pružali didaktička uputstva o tome „kako biti omiljen u društvu” i „kako steći prijatelje”. Za devojke je popularnost bila cilj sâm po sebi, dok se od dečaka i dalje očekivalo da međusobne odnose koriste za razvijanje liderskih veština i sposobnosti savladavanja mogućih suparnika. Međutim, pripadnici oba pola su na osnovu životnih priča koje su prikazivane u pomenutim edukativnim filmovima mogli da zaključe da je adolescencija bez „zdravog” i normalnog prijateljstva nešto najstrašnije što se može zamisliti.

I za mlade i za stare je najvažnije bilo da prijateljstvo predstavlja posebnu vrstu emotivnog odnosa skopčanog sa uživanjem u zajedničkom društvu. Koliko god da je ovaj didaktički materijal idealizovao prijateljstvo, ono je u stvarnom životu postajalo sve značajnije. Istraživanje o tome kako su ljudi zapravo zasnivali prijateljstva i šta su mislili o svojim prijateljima tokom sedamdesetih godina pokazala su da su odrasli vremenom bivali sve pažljiviji pri odabiru prijatelja: sve manji

broj poznanika dovodio se u vezu sa bliskošću koja se odnosi samo na „prave” prijatelje, dok su pripadnici starije populacije nastojali da se okruže malim brojem ljudi u čijem će društvu uživati, umesto da vreme provode u velikim grupama.¹⁵ Počev od ovog perioda nadalje, pažnja koja se poklanjala prijateljstvu i uzrastu počela je da se poklanja i pripadnicima starijih generacija; budući da je sve veći broj Britanaca, Amerikanaca i Evropljana doživljavao sedamdesetu i osamdesetu godinu života, izvestan broj studija je ukazao na značaj koji prijatelji imaju za dobrobit i samopouzdanje starijih ljudi, a primećeno je da su prijatelji, za razliku od porodice koja mora da zadovolji praktične potrebe svojih članova, tu da bi zadovoljili njihove emotivne potrebe, kao i da im život učine prijatnijim, što naročito važi za starije žene.¹⁶

Može se tvrditi da su ljudima prijatelji postali važniji nego ranije, jer su više vremena posvećivali svojim osećanjima, kao i ohrabrenjima koja su stizala od strane stručnjaka i iz popularne kulture o tome da bliske odnose sa drugima treba smatrati važnim činiocem ispunjenog života. Prijatelji su svakako ispunjavali veliki deo slobodnog vremena, međutim, sada su počeli da postaju sve bitniji u emotivnom životu svakog čoveka, naročito u vreme velikih promena. Prijatelji su postali oni koji vide vaše „pravo lice” i najčešće učestvuju u njegovom oblikovanju; postali su ključni svedoci vaše lične izgradnje. Izbori koje činite moraju proći njihovu proveru, a oni će vam isto tako pomoći i pri donošenju mudrijih odluka. Njihovi saveti su zamenili, mada nisu u potpunosti potisnuli, savete vaših roditelja i rodbine, i upravo se sa njima najradije dele sve brige vezane za odrastanje, zaljublivanje, ljubav, brak i roditeljstvo, odlaženje u penziju i starenje.

Štaviše, kako su se ljudi sve manje oslanjali jedni na druge u potrazi za materijalnom i praktičnom pomoći, prijateljske veze su mnogima postale važnije od rodbinskih odnosa. Prijateljstvo se sve više razliko-

¹⁵ L. Weiss and M. F. Lowenthal, „Life Course Perspectives on Friendship”, in M. F. Lowenthal *et al.* (eds), *Four Stages of Life* (San Francisco: Jossey-Bass, 1975), 48–61.

¹⁶ B. J. Felton and C. A. Ferry, „Do the Sources of the Urban Elderly’s Social Support Determine its Psychological Consequences?”, *Psychology and Aging* 7 (1992), 89–97, and J. F. Nussbaum, „Perceptions of communication Content and Life Satisfaction among the Elderly”, *Communication Quarterly* 31 (1983), 313–319.

valo od drugih vrsta odnosa, bilo da su u pitanju porodica, komšije ili poznanici, i postajalo je sve emotivnije, što se ogledalo u bliskosti, zajedničkim zadovoljstvima i slobodnim aktivnostima, uzajamnoj pažnji, jednakosti i dogovorenoj (a ne nužnoj) međusobnoj zavisnosti. Sile koje su istomišljenike držale na okupu i činile ih prijateljima smanjile su meru u kojoj su se ljudi oslanjali na odnose koji su im nametnuti i dale im mogućnost da biraju sa kim će provoditi vreme i deliti stavove i osećanja. Budući da se prijateljstvo temelji na slobodnom izboru i mogućnosti da se odnosi sa pojedinim ljudima favorizuju u odnosu na druge, ono se dobro uklopilo sa težnjom ljudi ka većoj privatnosti i samostalnosti. Štaviše, prijateljstvo je postalo uzor drugim vrstama odnosa koji su napredovali ukoliko su se ugledali na njega: svako ima komšije, braću, sestre i kolege na poslu, ali samo će sa najboljima među njima postati prijatelj.

Odnos između prijateljstva i ljubavi bio je posebno važna odlika života pred kraj dvadesetog veka. S jedne strane, prijateljstvo je sve više snažilo uverenje da ono može da ojača i produbi ljubav, i pod tim se podrazumevalo zrelo promišljanje koje bi usledilo nakon prvobitne snažne privlačnosti. Sa druge strane, i uspeh romantičnih veza je počeo, barem u nekoj meri, da zavisi od sposobnosti ljudi da formiraju dobre odnose sa prijateljima svojih partnera, zato što se smatralo da su prijatelji bili tu pre početka ljubavne veze i ostaće tu i nakon što se ona eventualno prekine. U filmskim komedijama i dramama iz pedesetih i šezdesetih godina, u kraćim naletima brojnih televizijskih serija, a naročito u muzici koja je sve više predstavljala ogledalo proživljenog iskustva, najbolji ljubavnici i partneri postali su oni sa kojima ste mogli da delite isto što i sa prijateljima, naročito zajednička interesovanja i strasti. Strast je mogla i da se smanji, ali zato je prijateljstvo bivalo sve snažnije. Bilo je čak moguće i zapitati se, kao što je to Tod Randgren učinio u svojoj pesmi o neuspehoj vezi: „Možemo li da ostanemo prijatelji?” Postati i ostati prijatelj sa nekim bilo je najvažniji deo uspešne emotivne i seksualne veze, dok su himne posvećene prijateljstvu – poput „You’ve got a Friend”, „With a Little Help of My Friends” i „Lean on Me”, na primer – jasno stavljale do znanja da su prijatelji verovatno podjednako važni, ako ne i važniji od partnera u vezi, naročito kada ste „snuždeni i teško vam je”, kada ste „slabi” i kada dođe vreme kad se

„samo provlačite kroz život” (ili se samo obeznanjujete od raznih opijata). U jednoj od najzvučnijih himni prijateljstvu, pesmi „Bridge Over Troubled Water” grupe Sajmon i Garfunkel, stoji da nam prijatelj može biti bilo ko, i upravo se on, a ne ljubavnik, trudi da nas uteši, obriše nam suze i on će „stati na našu stranu”, šta god da nam se događa.

Sposobnost i potreba da se oponašaju novi modeli idealnog prijateljstva zavisili su od pola, uzrasta i klasne pripadnosti, ali nema nikakve sumnje da su pokretljiva i relativno imućna društva sredinom dvadesetog veka kvalitet i kvantitet svojih prijateljstava smatrala važnijim nego ikada pre. Razume se, sve to se nije dogodilo iznenada, niti je odmah zahvatilo čitav svet. U Sjedinjenim Državama su, kako je to primetio Klod Fišer, oštre klasne podele i dalje bile prisutne: dugo vreme provedeno u sticanju obrazovanja i materijalnog bogatstva činilo je da su se ljudi sve manje oslanjali na krvne srodnike, a za podršku su se sve češće obraćali kolegama sa posla i prijateljima.¹⁷ Kada je reč o afroameričkoj i hispanskoj kulturi, Kerol Stak i drugi istraživači su primetili da se u okviru ovih zajednica porodici i rođacima pridaje trajni značaj, naročito u izolovanim gradskim četvrtima, a istovremeno su ukazali na to da se u njima granice između porodice, komšija i prijatelja brišu neformalnim usvajanjem dece, fiktivnim rodbinskim vezama sa raznim „tetama” i „rođacima”, kao i zajedničkim majčinskim ulogama.¹⁸ Jedna sociološka studija u Ujedinjenom Kraljevstvu iz 1979. godine ukazala je na postojanje značajnih razlika između prijateljstava u okviru srednje i radničke klase, gde se za ove potonje otkrilo da poseduju veći stepen polne segregacije, kao i da je u njima ljudima nametnuta prevelika dužnost prema porodici i ostalim srođnicima.¹⁹ Pa ipak, Entoni Hit je u svojoj knjizi *Društvena pokretljivost* (1981) tvrdio da je ova pojava u višim slojevima društva veoma vidno promenila razmere prijateljskih odnosa i šablone po kojima se stvaraju, dok je

¹⁷ Claude S. Fischer, *To Dwell among Friends: Personal Networks in Town and City* (Chicago: University of Chicago Press, 1982), 40–41.

¹⁸ Carol Stack, *All our Kin: Strategies for Survival in a Black Community* (New York: Harper & Row, 1974); Karen Lindsey, *Friends as Family* (Boston: Beacon Press, 1981).

¹⁹ Graham A. Allan, *The Sociology of Friendship and Kinship* (London: Allen & Unwin, 1979).

studija Pitera Vilmota na temu „nove vrste društvenosti” takođe pokazala da se klasne razlike polako umanjuju zahvaljujući kombinaciji činilaca u koje spadaju fizička i društvena pokretljivost, rast zarada, sve manje oslanjanje na porodicu radi materijalne podrške i sve duže obrazovanje.²⁰ I ovde se pokazalo da se pomenuti širi horizonti radije dele sa prijateljima nego sa srodnicima.

Porast značaja isključivog prijateljstva u prvi plan je stavio još jednu veoma važnu karakteristiku poslednjih trideset godina dvadesetog veka: značaj opšteg materijalnog bogatstva, pored onog privatnog. Ljudi su u većoj meri mogli da biraju sa kim će biti bliski zato što su sve više mogli da računaju na širu, kolektivnu podršku drugih ljudi. Niste morali da se sprijateljite sa komšijama zato što ste lako mogli da živite potpuno odvojenim životom i da jedni drugima ne budete potrebni; suprotno tome, mogli ste se sprijateljiti sa nekim veoma srdačnim komšijom sa kojim biste imali ista interesovanja, a da pri tome ne morate da brinete kakav će to utisak ostaviti na druge. Kako je to Dženet Finč detaljno prikazala, jedna od najvećih dobiti za stanovnike Ujedinjenog Kraljevstva bila je mogućnost da koriste prava koja su važila za sve – poput penzija i stanovanja uz pomoć državnih subvencija – umesto da budu primorani na ispunjavanje komplikovanih dužnosti prema rođacima. Prema njenim tvrdnjama, sve je ovo bilo daleko od slabljenja i urušavanja porodičnih vrednosti, što je bila uobičajena kritika koju su na račun ovakvog stila života upućivali agresivniji konzervativni kritičari, koji su vodili glavnu reč u raspravama o socijalnoj politici, počev od sedamdesetih godina nadalje; naprotiv, državne institucije i javna potrošnja su ljudima, u stvari, omogućile da se posvete odnosima sa onim rođacima koji su im bili zaista važni, kao i da više vremena poklone onim odnosima u kojima iskreno uživaju.²¹

Veoma je važno reći da je sklonost velikog broja ljudi da na prvo mesto stavljaju odnose sa ljudima koje su sami birali, zatim da u prijateljstvu uživaju kao u emotivnoj vezi, više nego kao u vezi u čijoj osno-

²⁰ Anthony Heath, *Social Mobility* (London: Fontana, 1981); Peter Willmott, *Friendship Networks and Social Support* (London: Policy Studies Institute, 1987), 100.

²¹ Janet Finch, *Family Obligations and Social Change* (Oxford: Polity Press, 1989).

vi leži praktična korist, kao i da teže stvaranju onakvih prijateljskih odnosa kakvi su prikazani u popularnoj kulturi, poticala od čvrstih i univerzalnih društvenih ovlašćenja koja su važila za sve. U slučaju većine ljudi u manji krug bliskih prijatelja mogli su, u većoj ili manjoj meri, biti uključeni članovi porodice, kolege sa posla i komšije. Međutim, sve ovo smo bili kadri da uradimo, makar jednim delom, zato što smo znali da ljudi prema kojima osećamo neku vrstu obaveze ili smo na njih upućeni zbog prostorne bliskosti, time neće biti oštećeni. Drugim rečima, da bismo se brinuli o svojoj porodici ili komšijama sa kojima nismo naročito bliski, mogli smo da se oslonimo na širu bazu opštezagantovanih prava. Kao što je prikazano i u prethodnim poglavljima, prijateljstvo je uvek, na neki način, selektivan i isključiv odnos. Ipak, tokom većeg dela dvadesetog veka eventualne negativne posledice ovoga bile su ublažene sposobnošću većine ljudi da pristupe onim pravima koja su poticala od manje selektivnih odnosa, poput građanskih prava, kao i od odnosa koji su se bazirali na gorkoj lekciji o opštoj bezbednosti i javnom dobru koju su naučili tokom velike ekonomske krize i Drugog svetskog rata. Moć prijateljstva među pojedincima uspela je da poraste velikim delom zahvaljujući snažnijoj privrženosti kolektivnoj bezbednosti koju je pomenuta lekcija izrodila.

Prijateljstvo iz ubeđenja

Pesma „Friendship Train” iz kasnih šezdesetih godina, koju su napisali Baret Strong i Norman Vitfield, a obradili Gledis Najt i The Pips, kao i grupa The Temptations, uspela je da izrazi nešto veoma važno u vezi sa ulogom prijateljstva u društvenim promenama: ako je tačno da su svetu bili potrebni „ljubav i razumevanje”, onda se ono moglo postići ukoliko svako „pruži ruku svima i načini ih prijateljima” i „uskoči u voz prijateljstva”.²²

²² Barret Strong and Norman Whitfield, „The Friendship Train” (EMI Music Publishing).

Krajem šezdesetih godina je postalo sasvim uobičajeno smatrati da prijateljstvo, a naročito solidarnost koja je postojala među aktivistima i koja je prelazila granice „rase, vere i boje kože”, istovremeno predstavlja uzor za stvaranje novog sveta i nudi načine da se to učini. Ono po čemu su se očekivanja koja su ovde izražena razlikovala od prethodnih perioda jeste uverenost da prijateljstvo može dovesti do velikih društvenih promena i skrenuti pažnju ljudi na to da mogu da se promene. Isto tako, u drugoj polovini dvadesetog veka formiranje prijateljstava više nije podrazumevalo pružanje pomoći „podređenima” i „obespravljenima” kako bi napredovali. Može se samo reći da je u izvesnom broju slučajeva značilo pokušaj da se obespravljenima pruže podrška i pomoć kao relativno jednakim partnerima u borbi za reforme, slobodu ili pojedina prava. I više od toga, ponekad je dovelo do toga da vi sâmi napredujete zahvaljujući njima, da učite od njih i menjate se. Čak je i organizacija poput Američkog mirovnog udruženja, čiji se cilj jednim delom sastojao u boljem upoznavanju zemalja „Trećeg sveta” sa Amerikom, budući da su one gajile antiameričko raspoloženje koje su Amerikanci smatrali prilično neprijatim, smatrala da su „mir u svetu i prijateljstvo” i pomaganje mladim Amerikancima da bolje razumeju ceo svet ciljevi za koje se treba podjednako boriti.²³ Na suprotnoj strani Hladnog rata, razne lige i konvencije prijateljstva, festivali za mlade i udruženja međunarodne solidarnosti ponekad su još više učvršćivali, a ponekad rušili gvozdenu zavesu i zavesu od bambusa. Tokom šezdesetih i sedamdesetih godina ponovo je počela da se poklanja pažnja zajedničkim konferencijama različitih religija i drugim vrstama prijateljstava među pripadnicima različitih konfesija, kao i izvesnom vidu hrišćanskog običaja u okviru kojeg se posebno isticalo da je Isus „prijatelj” čijem se društvu možemo radovati, a da pri tome time ne prigrlimo i doktrine koje nam priznate crkve nude.

U okviru različitih vidova aktivizma, prijateljstvo je istovremeno bilo i ishod i pokretač solidarnosti među različitim rasama, nacijama, religijama i društvenim staležima: aktivizam se bazirao na prijatelj-

²³ *Peace Corps Act*, United States Congress Public Law 87-293, 22 September 1961.

stvu, ali je istovremeno bio i njegov uzrok. Može se reći da je prijateljstvo imalo posebno važnu ulogu u okviru velike borbe protiv rasne represije koja se u Sjedinjenim Državama i u drugim društvima odigravala počev od pedesetih godina nadalje, od čije su inspiracije, ideja i načina rada svi ostali pokreti za oslobođenje mogli mnogo da nauče. Prijateljstva između vođa pokreta za građanska prava bila su takođe važna, tako da su odnosi između Martina Lutera Kinga Mlađeg, Ralfa Abernatija, Bejarda Rastina, Endru Janga i drugih imali veoma važnu ulogu u stvaranju slike koju je istorija ovog pokreta ostavila za sobom.²⁴ Jedna od najvažnijih organizacija za podršku crncima koje su osnovane na severu, na primer, bila je organizacija *In Friendship*. Osnovani su je Rastin, zatim veterani aktivizma Ela Bejker i A. Filip Randolph, kao i jevrejski advokat Stenli Levinson, a služila je za sakupljanje novca i pružanje podrške bojkotu autobusa u Montgomeriju i drugim aktivnostima u okviru borbe za građanska prava.²⁵ Jezik prijateljstva je korišćen i pri obraćanju ljudima koji su se protivili promenama, kao i onima koji su smatrali da su se prebrzo dogodile; u jednom od svojih najpoznatijih radova pod nazivom „Pismo iz birmingemskog zatvora” King se obraća „svojim kolegama sveštenicima” kao „prijateljima” da bi još više učvrstio tvrdnju da oni koji se prema pravednom odnosu među rasama odnose prijateljski ne smeju o tome držati predavanja onima koji su na svojoj koži osetili koliko boli „tama segregacije”. I King je iznova tvrdio da upotreba mirnih sredstava „nema cilj da potuče i ponizi protivnika, već predstavlja borbu za njegovu prijateljsku naklonost i razumevanje”²⁶.

Podjednak značaj imali su i mnogi drugih odnosi stvarani u Studentskom nenasilnom upravnom odboru, kao i u raznim aktivnostima pokreta za građanska prava, kao što je Leto slobode iz 1964. godine, u kojima su zajedno učestvovali belci i crnci, mlađi i stariji aktivisti sa

²⁴ Taylor Branch, *Parting the Waters: America in the King Years, 1954–1963* (New York: Simon & Schuster, 1988).

²⁵ Belinda Robnett, *How Long? How Long? African-American Women in the Struggle for Civil Rights* (New York: Oxford University Press, 1997), 65–66.

²⁶ „Letter from Birmingham Jail”, at <http://almaz.com/nobel/peace/MLK-jail.html>, pristupljeno 4. oktobra 2007; „Non-Violence and Racial Justice”, *The Christian Century* (6 February 1957), 167.

severa i juga zemlje. Praktične aktivnosti pokreta za građanska prava su se u velikoj meri oslanjale na aktivnosti prijatelja koji su pripadali istoj crkvi i lokalnoj zajednici; neverovatan krstaški rat koji je Freni Lu Hejmer vodila za pravo glasa i građanska prava u Misisipiju, na primer, bio bi nezamisliv bez postojanja prijateljske mreže Afroamerikanki koje su joj pružale podršku dok je živela daleko od svog supruga i doma, među koje spada i Rouzmari Frini-Harding, koja ju je primila u svoju kuću nakon strahovitih batina koje je dobila od policije u Vinoni. Elu Bejker, koja se za građanska prava borila od dvadesetih pa sve do sedamdesetih godina dvadesetog veka, podržavale su bliske prijateljice aktivistkinje poput Poli Mari, kao i prijateljice iz harlemske crkve i građanskih organizacija u čijem je osnivanju i sama učestvovala. Kako je to Poli Mari jednom rekla, ove žene su „činile sestrinstvo koje je predstavljalo preteču ponovnog oživljavanja feminističkog pokreta tokom šezdesetih godina”²⁷.

Iako se jednim delom članstvo u organizacijama za borbu za građanska prava povećavalo zahvaljujući prijateljskim odnosima, odnosi koji su se razvili unutar samih organizacija pružili su aktivistima, naročito pripadnicima bele rase, model po kome će graditi novu vrstu međurasne saradnje, i na osnovu kojeg su uvideli da belci u Americi moraju da se promene jer njihov rasizam – bilo da je implicitan ili eksplicitan – predstavlja glavnu prepreku na putu ka promenama.²⁸ Naravno, borba za ravnopravnost među rasama je dovodila do sklapanja, ali i do prekidanja prijateljstava, naročito kada je u pitanju saradnja između pripadnika bele i crne rase, ali se može reći da su odnosi među ženama bili daleko čvršći od odnosa među muškarcima. En Mudi, koja je rođena u dubokoj unutrašnjosti Misisipija, zasnovala je prvo međurasno prijateljstvo sa jednom belkinjom, volonterkom Studentskog nenasilnog upravnog odbora Džoun Trampauer.²⁹ Ovo prijateljstvo je podjednako snažno uticalo i na Trampauerovu, koja je nastavila sa

²⁷ Citirano kod Vincent P. Franklin and Bettye Collier-Thomas, *Sisters in the Struggle: African-American Women in the Civil Rights and Black Power Movements* (New York: New York University Press, 2001), 47.

²⁸ Doug McAdam, *Freedom Summer* (New York: Oxford University Press, 1990).

²⁹ Anne Moody, *Coming of Age in Mississippi* (New York: Dell, 1968).

učešćem u protestnom sedenju i drugim aktivnostima u Džeksonu i upisala se na koledž Tugal u Misisipiju, koji je pre toga bio isključivo rezervisan za crnce, a čak je postala i član jednog od njegovih sestrištva.³⁰ Veze između crnkinja i belkinja presudno su uticale na stvaranje još jednog vida solidarnosti, koji je predstavljao reakciju na šovinizam koji su pokazivali mnogi muškarci aktivisti. Prijateljstva između belkinja Konstans Kari, Kejsi Kejson i Doroti Doson i crnkinje Hejmerove, na primer, nisu samo južnjački rasizam dovela u pitanje već su se suprotstavila širim stereotipima koji su postojali u okviru samog pokreta, a koji su bili vezani za pol.³¹

Prijateljstvo je uticalo i na druge borbe za promene u društvu, predstavljajući jedan od ciljeva kome se stremilo, ali i izvor podrške samim pokretima i njihovom krajnjem ishodu – sticanju zajedničkog iskustva, vizije i ideološke solidarnosti. Nekada su javne ličnosti i lideri zemalja učestvovali u ovakvim prijateljstvima, kao što je prijateljstvo između Cezara Čaveza i Dolores Huerte iz Američkog udruženja zemljoradnika sa Robertom Kenedijem, koje je vidno uticalo na Kenedijeve stavove o slabostima socijalnih programa iz šezdesetih godina.³² Tokom sedamdesetih i osamdesetih godina u Evropi, studije o aktivnostima na polju zaštite životne sredine pokazale su koliko je prijateljstvo značajno za omasovljenje i davanje početnog zamaha pokretima za očuvanje prirode.³³ Studije koje su nedavno objavljene o mirovnim pokretima takođe su istakle značaj prijateljskih odnosa za stvaranje, a posebno za istrajnost aktivnosti: prijateljstvo je u ovom kontekstu važno je jer služi kao osnova za dugotrajno, kreativno i fleksibilno udruženo delovanje.³⁴

³⁰ http://www.outreach.olemiss.edu/Freedom_Riders/Resources/Mulholland_Joan_Trumpower.doc, stranici pristupljeno 4. oktobra 2007.

³¹ Constance Curry (ed.), *Deep in Our Hearts: Nine White Women in the Freedom Movement* (Athens, GA: University of Georgia Press, 2000).

³² Peter B. Edelman, *Searching for America's Heart: RFK and the Renewal of Hope* (New York: Houghton Mifflin, 2001), 43–46.

³³ Marco Diani, *Green Networks* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 1995).

³⁴ Janes Downtown Jr and Paul Wehr, „Persistent Pacifism: How Activist Commitment Is Developed and Sustained”, *Journal of Peace Research* 35 (1998), 531–550.

Prijateljstvo je imalo podjednako važnu ulogu i u borbi protiv aparthejda u Južnoj Africi: odnos između Voltera Sisulua, Olivera Tamboa i Nelsona Mendele, koji im je pomogao da izdrže sve godine koje su proveli u zatvorima, daleko od porodice, jedan je od najpoznatijih primera za to, ali takođe postoje i primeri prijateljstava koja su ženama u zatvorima pomogla na isti način.³⁵ Kao i u okviru borbe za građanska prava, bliska prijateljstva, koja su prelazila rasne granice i čiji su članovi bili međusobno ravnopravni, sâma po sebi su predstavljala stav protiv nadređenosti bilo koje rase, kao i protiv unapred određene superiornosti ili inferiornosti određenih ljudi u odnosu na druge. Dok je prijateljstvo između Donalda Vuda i Stivena Bika možda najpoznatiji primer za to, postojala su i druga prijateljstva između crnaca i belaca koja su imala podjednako važnu ulogu u slabljenju rasne segregacije. Ova prijateljstva se nisu zasnivala ni održavala bez usputnih teškoća, a spisateljice poput Nadin Gordimer i Doris Lesing bavile su se ovom temom počev od pedesetih godina dvadesetog veka. Isto tako se u autobiografijama koje su pisali aktivisti obeju rasa, uključujući Nelsona Mendelu, Džoa Slova, Brema Fišera i Helen Džozef, ukazuje na značaj ovih prijateljstava i njihove sposobnosti da se suprotstave ograničenjima aparthejda. I u ovom slučaju je prijateljstvo služilo kao sredstvo da se prenese snažna poruka o tome da postoji univerzalna humanost, kao i o apsurdnom koji leži u rasnoj sistematizaciji aparthejda, dok je istovremeno svima nametalo moralnu obavezu da jednakost ljudi smatraju vrednošću koja prevazilazi nacionalnu i rasnu pripadnost, kao i društvene konvencije.

Jedan primer, koji nije naročito poznat čak ni u zemlji u kojoj se dogodio, jeste borba za prava Aboridžina u Australiji. U ovom slučaju su prepreke na putu ka sklapanju prijateljstava koje su bile sastavni deo kampanja protiv rasizma i SAD i Južnoj Africi bile još vidljivije. Tokom pedesetih i šezdesetih godina su ovakvi odnosi među članovima pokreta stavili sposobnost pristalica prava Aboridžina da se ponašaju „prijateljski” prema njima na veliku probu, pre svega zato što su od njih zahtevali da umanje sopstveno učešće i poštuju potrebe i novona-

³⁵ Barbara Caine, „Prisons and Spaces of Friendships in Apartheid South Africa”, *History Australia* 3 (2006), 42.1 – 42.13.

stale lidere među urođenicima aktivistima. To je značilo da su morali da nauče gorku lekciju o odbacivanju moći, slušanju Aboridžina koji su učestvovali u kampanji, kao i možda najtežu od svih lekcija – da prestanu da govore u njihovo ime. Stoga je ovakva vrsta podrške često nailazila na veoma složene prepreke, naročito zbog očinskog ponašanja koje je bilo njen neodvojivi deo.³⁶

Ovakvi zamršeni i sporni odnosi postojali su i u toku verovatno najznačajnije političke kampanje dvadesetog veka, referenduma iz 1967. godine, na kome su izmenjena dva paragrafa federalnog Ustava iz 1901. godine, iz čega je proizašlo opunomoćenje dato federalnoj vladi da donosi zakone direktno u ime Aboridžina. Politička organizacija koja je vodila ovu kampanju koja je trajala deset godina, i koja se na početku zvala Federalni savet za unapređenje prava Aboridžina, a kasnije je preimenovana u Federalni savet za unapređenje prava Aboridžina i stanovnika ostrva u Toresovom prolazu (FCAATSI), predstavlja upečatljiv primer neuspele saradnje među različitim kulturama zato što su Aboridžini zahtevali da im se da pravo da sami upravljaju svojom zemljom i govore u svoje ime. Dag Nikols je to strpljivo objasnio prisutnima na sastanku ove organizacije 1970. godine, koji nisu bili aboridžinskog porekla: „Mi želimo da razgovaramo sa vama, ali hoćemo da nama prepustite kormilo.”³⁷ Slično tome je i Fejt Bendler, govoreći o svom učešću u Federalnom savetu za unapređenje prava Aboridžina i stanovnika ostrva u Toresovom prolazu, istakla da je postojao „očinski pristup, zajedno sa potrebom za dominacijom” belaca, ali takođe je pomenula i značaj stručnog doprinosa belaca samom pokretu, zbog čega je bilo neophodno da obe strane „sarađuju i održavaju prijateljske odnose.”³⁸ Veze i saradnja između pripadnika različitih kultura

³⁶ Ann Curthoys, *Freedom Ride: A Freedom Rider Remembers* (Sydney: Allen & Unwin, 2002); Bain Attwood and Andrew Markus, *The Struggle for Aboriginal Rights: A Documentary History* (Sydney: Allen & Unwin, 1995).

³⁷ Sue Taffe, *Black and White Together: The Federal Council for the Advancement of Aborigines and Torres Strait Islanders* (Brisbane: University of Queensland Press, 2005), 263.

³⁸ Faith Bandler, *Turning the Tide: A Personal History of the Federal Council for the Advancement of Aborigines and Torres Strait Islanders* (Canberra: Aboriginal Studies Press, 1989), 147.

su nastavljene i postale su nešto manje složene, naročito zahvaljujući tome što su doseljenici naučili kako da slede Aboridžine, umesto da ih vode.

Muška i ženska prijateljstva

Svi ovi veliki pokreti za ljudska prava, društvene promene i pravdu u izvesnom smislu imali su previše poverenja u sposobnost prijateljstva da menja ljude i isticali kako ovaj najpravnoopravniji od svih odnosa služi kao praktični pokazatelj spremnosti ljudi da se suprotstave represivnim merama društva koje počivaju na sukobu i agresiji. Prijatelji su vam pomagali da se promenite, i vi ste kasnije zahvaljujući tome mogli da menjate ceo svet. Takođe su vam mogli pomoći da se trajno oslobodite svih stega u životu, odnosno da postanete ono što želite. Naime, kako je prikazano u prethodnom poglavlju, početkom dvadesetog veka prijatelji su imali važnu ulogu i u transformaciji pojedinca. Ono što se promenilo u periodu o kojem sada govorimo jeste činjenica da su daleko važnije postale šire političke posledice odluka koje je svaki pojedinac donosio za sebe.

Pored velikog uticaja koji je imala u političkim kampanjama protiv rasizma, ova činjenica je još važniju ulogu imala u borbi protiv seksualne diskriminacije. U veku u kojem se prijateljstvo sve više smatralo ženskom veštinom, politički potencijal koji je ono sobom nosilo na potpuniji način su ostvarile upravo žene i, u nešto manjoj meri, homoseksualci. Feministički pokret je najvećim delom prisvojio fundamentalne implikacije ideje da je „sve što je lično ujedno i političko”. Ostali pokreti, poput borbe za građanska prava, antiratnih protesta i kontrakulturnog pokreta, bili su nezainteresovani za prava žena, pa i čak neprijateljski nastrojeni prema njima, tako da se nova generacija aktivistkinja još jednom uverila u neprijatnu istinu o postojanju nejednakosti i represije kada je njihov pol u pitanju. I dok su se bavile svojim slobodama, istovremeno su istraživale načine na koje bi se mogle poli-

tički organizovati i aktivirati tako da iskoriste svoje sestrinske odnose, uzajamnu podršku i politički značaj koji nosi njihovo svakodnevno lično iskustvo. Sredstva uz pomoć kojih je uspostavljena ova posebna vrsta solidarnosti koja je dovela do transformacije ovih žena mahom su pozajmljena od prijateljstva: reč je o njihovoj sposobnosti da saslušaju tuđe probleme, da dele i dobro i zlo, kao i da podržavaju međusobne ideje i stanu u njihovu odbranu. Kako Sara Evans kaže:

Male grupe žena koje su se bavile „podizanjem svesti” u društvu predstavljale su najvažnije organizacione jedinice u okviru ovih kampanja ... [a] njihov neponovljivi kvalitet ležao je u činjenici da su neformalnom ženskom druženju, poput prijateljskih odnosa na poslu i komšijskog ispijanja kafe, još jednom u istoriji ulile politički potencijal i tako stvorile ogroman prostor za socijalizaciju žena koja im je pružala priliku da svoj život sagledaju iz novog ugla, kao i da stvaraju nove planove za budućnost.³⁹

Prijateljstva među ženama su u jednom veoma važnom smislu činila samu suštinu pokreta za prava žena, kao i šire filozofije feminizma. Jedna od stvari koje se najpre mogu uočiti u ovim udruženjima jeste način na koji su dugotrajne bliske veze među učesnicama, koje su njima bile izrazito važne u životu, potcenjivali njihovi muževi i porodice, kao i društvo u širem smislu. Štaviše, od ovih se prijateljstava očekivalo da zauzmu drugo mesto na listi prioriteta, iza heteroseksualnih veza, iako se ponekad ispostavljalo da su ovi potonji odnosi prolazni, zamršeni i da ne zadovoljavaju potrebe ovih žena. Feminizam je novouspostavljenu sposobnost žena da zasnivaju bliska prijateljstva u kojima će se jedne drugima poveravati i zajedno istraživati sopstvene mogućnosti, pretvorio u sredstvo za jačanje ličnog autoriteta i iniciranje društvenih promena.

Ne treba da iznenađuje činjenica da je jedan od najvažnijih aspekata feminističkih tekstova i naučnih radova na tu temu tokom sedamdesetih i osamdesetih godina i kasnije bilo upravo ponovno otkrivanje ženskih prijateljstava, koja su ženama davala snagu isto kao i ranije. Ove aktivnosti su zatim pokrenule zasebna naučna istraživanja

³⁹ Sara Evans and Harry Boyte, *Free Spaces: The Sources of Democratic Change in America* (Chicago: University of Chicago Press, 1992), 105.

na temu prijateljstva, emancipacije žena i posebnog vida revolucije koju je feminizam uveo u sve vrste međuljudskih odnosa. Važni radovi na ovu temu u sklopu istorijske nauke su dela poput „Ženskog sveta ljubavi i rituala” („The Female World of Love and Ritual”, 1975), koji je napisala Kerol Smit-Rozenberg, zatim *Nadmašiti ljubav muškarca* (*Surpassing the Love of Men*, 1981) Lilijan Fejderman, *Samostalne žene* (*Independent Women*, 1985) Marte Visinus i *Život žena u viktorskoj Engleskoj* (*Feminist Lives in Victorian England*, 1990) Filipe Levajn. U sociološke studije na ovu temu spadaju knjiga *Kad smo kod prijateljstva* (*Speaking of Friendship*, 1987) autorki Helen Guldner i Meri Sajmons Strong, koja je najvećim delom zasnovana na razgovorima sa pripadnicama srednje klase u Americi, zatim *Prijateljstva među ženama* (*Friendships Between Women*, 1992) autorke Pet O’Konor, dok knjiga *Žudnja za prijateljima* (*A Passion for Friends*, 1986) Dženis Rejmond nudi „filozofiju ženskih osećanja”, a knjiga *Surova nežnost* (*Fierce Tenderness*, 1991) autorke Meri E. Hant predstavlja „feminističku teologiju prijateljstva”. Ženska prijateljstva su postala važna tema i u pisanju biografija: na primer, između Elenor Ruzvelt i Lorene Kikok ili Margaret Mid i Rut Benedikt, kao i prijateljstva opisana u naučnoj studiji *Život i smrt Emili Vajlding Dejvison* (*Life and Death of Emily Wilding Davison*, 2001).

Oduvek se mnogo raspravljalo o tome kakva je tačno bila priroda i značenje ovih prijateljstava, posebno imajući u vidu potencijalne razlike između prijateljstva, „romantičnog prijateljstva”, ljubavi i seksualne veze, koje su važile nekada, a koje važe i danas. Erotski aspekti prijateljstva među ženama postali su važna tema u okviru ovakvih istraživanja, zajedno sa mogućnošću da se ono pretvori u lezbijsku vezu. Iako od prvog dana izaziva kontroverze, tvrdnja Adrijen Rič o tome da su uzajamne nežnosti i podrška žena neprestano osporavane, kao i da bi se mnogi različiti odnosi među ženama mogli da smeste u okvir „lezbijskog kontinuuma”, snažno je uticala na to kako su žene tumačile međusobne odnose tokom osamdesetih godina. Knjige kao što su *Lezbijska ljubav: uspostavljanje novih uloga* (*Lesbianism: Affirming Non-Traditional Roles*) i *Živeti hrabro: problemi na koje lezbijke nailaze* (*Living Boldly: Issues Facing Lesbians*) bavile su se pitanjem „ženske nežnosti” i istovremeno istakle značaj prijatelja u životu lezbijki, kao

i tvrdnju da u „bliskost” među njima mogu i ne moraju biti uključeni seksualni odnosi. Kako je to pokazala jedna od najvažnijih studija lezbijske kulture u Americi, barem su gradske žene uvek bile te koje su nastojale da, pored pažnje koju su poklanjale svom seksualnom životu, učestvuju u aktivnostima šire zajednice.⁴⁰ To je potvrdila i jedna od lezbijki uključenih u jedno od kasnijih istraživanja, rekavši: „Moj odnos sa prijateljima razlikuje se od prijateljstava među heteroseksualcima. Mislim da su moja prijateljstva intenzivnija.”⁴¹

Još jedna borba za slobodu u kojoj su prijatelji imali presudnu ulogu odnosi se na muškarce homoseksualnog opredeljenja. Iako je u početku ove borbe više pažnje poklanjano samom seksualnom ponašanju, vrsti osećajnosti koja karakteriše ovakav odnos, pa čak i ideji o postojanju zasebnog „homoseksualnog duha”, okolnosti u kojima su homoseksualci živeli iznova i iznova su ukazivale na to koliki značaj za njih imaju prijateljstvo i njegov jezik, u okviru kojeg su međusobnim oslovljavanjem sa „brate” i „sestro” na zanimljiv način iskoristili odnose koji se vezuju za porodicu. U prelazu od skrivene homoseksualnosti koja je postojala tokom pedesetih, do njenog iznošenja u javnost tokom osamdesetih godina dvadesetog veka, svaki pojedinačni proces javnog priznanja sopstvenog homoseksualnog identiteta podrazumevao je nešto više od potrage za partnerima. U svim autobiografskim pričama i sećanjima homoseksualaca iznova se ukazuje na to koliko su presudnu ulogu u njihovom životu odigrali prijatelji. Jedan od ljudi koje je intervjuisao Piter Nardi rekao je: „Kada se prvi put nađete u velikom društvu homoseksualaca, potpuno se oduševite ... Budući da nismo prihvaćeni u društvu, važno nam je da imamo što više prijatelja.”⁴² Za homoseksualce, za koje svako pojedinačno sopstveno otkrivanje predstavlja izrazito važan deo zajedničkog identiteta, u još većoj meri važi činjenica da prijatelji imaju ulogu najvažnijih svedoka njihovog raz-

⁴⁰ Elizabeth Kennedy and Madeline Davis, *Boots of Leather, Slippers of Gold: History of Lesbian Community* (New York: Routledge, 1993).

⁴¹ Citirano u Jeffrey Weeks, Brian Heaphy and Catherine Donovan, *Same-Sex Intimacies: Families of Choice and Other Life Experiments* (London: Routledge, 2001), 52.

⁴² Citirano u Peter M. Nardi, *Gay Men's Friendships: Invincible Communities* (Chicago: University of Chicago Press, 1999), 16.

voja, kao i da im pomažu da na pravi način uživaju u ostvarenju svoje „prave” ličnosti. Oni su „tu” za vas dok istražujete sopstveni identitet i pokušavate da utvrdite šta biste želeli da budete. U još jednoj detaljnoj studiji na temu homoseksualaca i lezbijki istaknuto je kako se odnosi u „svetu koji nije heteroseksualnog opredeljenja ... održavaju uz pomoć zamršenih, ali izrazito čvrstih niti ’prijateljske etike’”⁴³. Prijatelji su ti koji, kako tvrde ispitanici uključeni u ovu studiju, „život čine vrednim življenja” i, budući da su to ljudi koje je najčešće odbacila cela njihova porodica ili jedan njen deo, prijatelji su posebno važni kada je reč o onome što istraživači nazivaju „presudnim trenucima”, u kojima je podrška drugih ljudi najvažnija.⁴⁴

U tom smislu je najsnažnija sila koja je oblikovala prijateljstva među homoseksualcima tokom osamdesetih i devedesetih godina bila nagla pojava HIV-a i AIDS-a. Priče na ovu temu koje su deo zvanične kulture, poput filma *Filadelfija* (1993), bavile su se ljubavnim parovima, načinom na koji su diskriminirani, ali skoro svaki veći primer koji su pružali sami homoseksualci ukazivao je na posledice koje iza sebe ostavlja smrt prijatelja, kao i na podjednako važnu ulogu koju oni imaju u individualnom i zajedničkom preživljavanju teških trenutaka. U filmovima poput *Životnog saputnika* (*Longtime Companion*, 1990), koji je bio namenjen bioskopima za širu javnost, glavna tema je bilo prijateljstvo, dok je film *Smrt u porodici* (*A Death in the Family*, 1987), koji je bio napravljen za televiziju, otvoreno prikazao potpunu suprotnost između prijatelja koji neguju Endija Bojda, koji je na samrti, i njegove porodice koja se sve vreme drži na neprijatnom i nespretno izvedenom odstojanju. Potpuno je opravdano tvrditi da je jedna od osnovnih zaostavština AIDS-a pažnja koja je u tom kontekstu poklanjana prijateljstvu, barem kada je u pitanju zajednica homoseksualaca.

Među lezbijkama i homoseksualcima, kao i među nekim feministkinjama heteroseksualnog opredeljenja, tokom sedamdesetih i osamdesetih godina došlo je do ponovnog usvajanja stava da se prijatelji mogu smatrati zamenom za porodicu, pa čak *samom* porodicom. Knji-

⁴³ Weeks, Heaphy and Donovan, *Same-Sex Intimacies*, 51.

⁴⁴ *Isto*, 58–59.

ga Karen Lindsi *Prijatelji kao članovi porodice* iz 1981. godine pomogla je u popularizaciji ove ideje, a naročito je pomogla odavanju počasti onim ljudima koji su „u okviru dihotomije između prijatelja i porodice svesno prozreli nedostatak verodostojnosti, ili su se jednostavno ponašali kao da ona ne postoji i od prijatelja stvorili porodicu”⁴⁵. Štaviše, išlo se toliko daleko da su neki teoretičari tvrdili kako su ljudi koji žive izvan društveno prihvatljivih odnosa sposobni da se suprotstave načinu života koji vodi većina, zato što je za to sasvim dovoljno da prijateljstvo bude jedina zastava koju će držati u rukama. Prema tvrdnjama francuskog teoretičara Mišela Fukoa, najsporniju stranu homoseksualizma ne predstavlja činjenica da dvojica muškaraca imaju seksualne odnose već to što se možda vole. U skladu sa tim:

put koji homoseksualizam prelazi nalikuje prijateljstvu ... [zato što kada se] dvojica muškaraca ... sretnu licem u lice nemaju na raspolaganju nikakvu terminologiju, niti prikladne fraze ... [i zato] moraju od A do Š da stvore odnos koji je još neoformljen, a to je prijateljstvo.⁴⁶

Slična vrsta mogućnosti javljala se u okviru jednog drugog vida prijateljstva, između homoseksualaca i žena heteroseksualnog opredeljenja (o čemu će biti reči u narednom delu ovog poglavlja).

Već je na prvi pogled jasno, naravno, da su muškarci heteroseksualnog opredeljenja grupacija koja je izostavljena iz ovog novog proučavanja bliskih, snažnih prijateljstava koja pomažu pojedincima da se oslobode društvenih stega. Štaviše, u okviru velikog dela studija na temu prijateljstva među ženama, kao i među homoseksualcima, postojala je automatska pretpostavka da su odnosi među heteroseksualnim muškarcima najčešće skopčani sa nekom vrstom praktične koristi emotivne nespretnosti. Iako među prijateljstva iz ubeđenja, koja su opisana u prethodnom delu poglavlja, svakako spada i prijateljstvo između muškaraca heteroseksualnog opredeljenja, njihovu emotivnu snagu je i dalje sputavao strah od toga da će okolina pomisliti kako je

⁴⁵ Lindsey, *Friends as Family*, 179.

⁴⁶ Michael Foucault, „Friendship as a Way of Life” [1981], citirano u Nardi, *Gay Men's Friendships*, 13.

posredi homoseksualni odnos, ili, što je još gore, da to možda i *jeste* slučaj. Strahovita inhibiranost koja je zbog ovoga nastala u kulturi prijateljstva među muškarcima možda nije uvek bila prisutna u njihovom stvarnom životu: većina ih se mogla osloniti na nekoliko ortaka, drugara, pajtaša ili amigosa, a razni vidovi muškosti, pa čak i mačizma, u kulturama izvan anglosaksonske, u izvesnoj meri su takođe otežavale bliskost među muškarcima. Tokom osamdesetih godina se takođe govorilo o „novom muškarcu”, onom koji ume da razgovara, oseća, koji prezire seksizam, slaže boje pri oblačenju i koji ima makar neku predstavu o tome šta je grašak. „Novi muškarac” je ulio izvesnu nadu kada je u pitanju sposobnost sklapanja zrelih prijateljstava sa drugim muškarcima, kao i sa partnerkama u vezi i sa drugim ženama; on je, na neki način, naravno, predstavljao „starog homoseksualca” oslobođenog perverzних sklonosti. Pa ipak, obaveza muškarca da stalno demonstrira i brani vezu koja postoji između muškosti i heteroseksualnosti, služeći se upadljivim dokazivanjem nepostojanja bilo kakve seksualne želje, mogla je takođe dovesti do slabljenja bliskosti i manjka zadovoljstva koji su deo druženja sa „najboljim” prijateljem. Tipične situacije u kojima se više muškaraca nalazi na okupu, među kojima se posebno ističu sportske aktivnosti i zajedničke terevenke, odlikuju se jakim emotivnim nabojem, zbog kojeg dolazi do slabijeg pokazivanja emocija zato što bi se takvo ponašanje u suprotnom moglo protumačiti kao homoerotično, ali čak je i „novi muškarac” u tim prilikama doživljavao pljeskanje po leđima i gurkanje ramenom.

Za prijateljstva među muškarcima se u različitim raspravama na tu temu smatralo da su implicitno ili eksplicitno problematična. Studije o prijateljstvu ili studije na temu zajednica i raznih vidova druženja koje su se usput bavile i prijateljstvom, obično su potvrđivale stav da glavni problem koji se vezuje za muškarce predstavljaju teškoće pri sklapanju prijateljstva među njima. Većina muškaraca ima izvestan broj prijatelja u periodu adolescencije; međutim, zahtevi koje pred njih postavlja odrastanje, zajedno sa komplikacijama koje bliskost i emocije nose sa sobom, doveli su do toga da se broj njihovih prijatelja vremenom samo smanjuje. Mnogi od njih su mogli da zahvale isključivo svojim suprugama što imaju bilo kakav društveni život, i samim tim su postajali veoma ranjivi kada je u pitanju usamljenost koja bi nastupila ako bi

se njihov bračni život u nekom trenutku urušio. Svako ko je muškarcima postavljao pitanja na tu temu dobijao je iste ove odgovore. Na primer, Lilijan Rubin, koja je možda najmarljivije sakupljala ovakva svedočenja, bilo putem intervjuja ili na osnovu velikog broja sopstvenih socioloških studija iz šezdesetih i sedamdesetih godina, pokazala je da muškarci jednostavno vole da sarađuju, dok žene vole da imaju bliske odnose. Muškarci se udružuju za potrebe datog trenutka i ne upuštaju se u bliske odnose u odsustvu žena.⁴⁷ Psiholozi i drugi stručnjaci ukazivali su na opasnost koju nosi muška solidarnost koja je praćena opasnim i agresivnim ponašanjem (pažnju na ovaj fenomen su kasnije takođe skrenuli članak „Živi brzo i umri mlad” sociologa R. V. Konela, kao i filmovi *Glupa kutija* [*Idiot Box*] i *Trejnspoting*). Muška prijateljstva su, činilo se, mogla imati destruktivan uticaj i na njih i na druge. Bilo da su razmatrali pitanje pola ili ne, drugi sociolozi su se bavili odnosima koje sa drugima gradi „gradski muškarac”: „Ljudi koji žive u gradovima možda misle kako imaju mnogo prijatelja; ali reč prijatelj danas znači nešto drugo. U poređenju sa prijateljstvima u prošlosti, većina ovih današnjih je trivijalne prirode”, tvrdi Kristofer Aleksander.⁴⁸ Džoel Blok je u međuvremenu u svojoj knjizi *Prijateljstvo* iz 1980. godine zaključio kako je „stanje ambivalentnosti najdalje što se može ići pri opisu prijateljstva među muškarcima”⁴⁹.

Muškarac koji nema prijatelje podjednako se često mogao sresti i u književnosti. Obratimo ovom prilikom pažnju na junake posleratnih romana: Belouovog Hercoga, Selindžerovog Holdena Kolfilda i lažne „junake” sumornih britanskih romana *Subota uveče i nedelja ujutro* (*Saturday Night and Sunday Morning*), *Sportski život* (*The Sporting Life*) i *Bili Lažov* (*Billy Liar*). Ima i novijih primera na ovu temu. U romanu *Džonou* (*Johnno*) australijski pisac Dejvid Maluf prikazuje kako heteroseksualna suzdržanost sputava prijateljstvo među muškarcima, i time ruši mit o muškom drugarstvu. Jedna nova vrsta beznadežnosti

⁴⁷ Rubin, *Just Friends*, 60–70.

⁴⁸ Christopher Alexander, „The City as a Mechanism for Sustaining Human Contact”, in W. Ewald (ed.), *Environment for Man* (Bloomington: Indiana University Press, 1967), 241.

⁴⁹ Joel Block, *Friendship* (Gretna, LA: Wellness Institute, 1980), 84.

može se primetiti u britanskim crnim komedijama poput *Informacije* Martina Ejmisa ili *Amsterdama* Ijana Makjuana. Ovde su protagonisti duboko zagazili u makabrično i destruktivno suparništvo sa svojim najboljim „prijateljima”, potpuno su zaposednuti zavišću i mržnjom i, u slučaju *Amsterdama*, nisu kadri da se pomire sa uspehom svojega prijatelja. Ako se složimo sa tim da je bliskost najbolje ostvarena u romanu *Ravelštajn* Sola Beloua, onda moramo imati u vidu da je glavna ličnost romana, odnosno osoba koja se nalazi u središtu grupe prijatelja, homoseksualac. Sličan primer iz književnosti o pokušaju spasavanja reputacije, ovoga puta u strogo heteroseksualnom ključu, predstavlja roman *Ljudska mrlja* Filipa Rota. Ipak, u okviru središnje dileme koju ovaj roman postavlja uočavamo upadljivu razliku u odnosu na prethodne primere: reputacija prijatelja zasnovana je na laži, tako da se priča pretvara u detektivsku potragu za istinom i preispitivanje mogućnosti nepristrasnog pristupa koji proističe iz samog konteksta. Čini se da je krajem dvadesetog veka muškarac mogao da se pouzda u veoma malo stvari, čak i kada su u pitanju prijatelji i njegov odnos sa njima.

Popularna kultura i svakodnevni život

Ipak, nisu se svi ugledali na romane, niti su čitali naučne radove iz sociologije. Možda je u veku masovnih komunikacija i masovne popularne kulture najbolje razmotriti kako je većina ljudi gledala na prijateljstvo. Na kraju krajeva, upravo su na primerima iz filma i sa televizije, kao i u popularnim pesmama, ljudi učili kako da oblikuju i šta da očekuju od svojih odnosa sa drugima. Iako retko ko veruje u to da je život jednostavan kao na filmu, ipak većina ljudi ono što čuje i vidi na filmu nekako pokušava da uklopi u svoj život. Ovo je naročito dobro formulisao Dejvid Torbern, rekavši kako televizija, kao i film u nešto manjoj meri, predstavljaju jedan vid „narativa opšte saglasnosti”, u kojem se razna uverenja, vrednosti i likovi iznova isprobavaju, testiraju,

osporavaju, prihvataju i preispituju.⁵⁰ Ljudi očekuju da će neko svoje lice i dileme videti na ekranu, a producenti, pisci i tvorci popularne kulture moraju na ta očekivanja da odgovore savremenim i zanimljivim idejama koje će se odnositi na širi krug ljudi. Tako je u *Susedima*, najpopularnijoj australskoj seriji koja spada u žanr „lagane drame” i koja je postala veoma gledana i u Ujedinjenom Kraljevstvu, naslovna numera govorila o tome da je pred nama serija o „dobrim susedima” koji bi mogli „postati i dobri prijatelji”; to što je prijateljstvo dospelo u centar pažnje ove serije značilo je da se ona bavi najvažnijim odnosom u životu gledalaca.

Šta je prijateljstvo ljudima moglo doneti imajući u vidu da su popularnu kulturu koristili kao neku vrstu probnog poligona? Kada je u pitanju period posle 1970. godine, svaki posmatrač je brzo mogao da zaključi da se žene međusobno druže u velikoj meri, kao i da su u jednom trenutku tokom osamdesetih godina počele da se druže sa homoseksualcima. Bilo je i primera emotivnih i bliskih prijateljstava među muškarcima, poput onog između Pola Njumena i Roberta Redforda u filmu *Buč Kesidi i Sandens Kid* (1969), ili prijateljstva među glavnim muškim likovima televizijske serije *MASH* (1972–1983), zajedno sa prijateljstvima među autsajderima poput Vajata i Bilija u filmu *Goli u sedlu* i Džoa Baka i Rizoza u *Ponoćnom kauboju* (oba filma snimljena su 1969. godine). Postojali su i primeri prijateljstva između žena i muškaraca heteroseksualnog opredeljenja, mada se u dvama najpopularnijim primerima, u britanskoj televizijskoj seriji *Muškarac u kući* (*Man About the House*) i američkoj seriji *Troje* (*Three’s Company*), muškarac pretvara da je homoseksualac da bi način na koji živi bio društveno prihvatljiv. Američki film *Vatra svetog Elma* (*St Elmo’s Fire*, 1985) bavi se grupom prijatelja oba pola koji jedni drugima pomažu da prebole greške iz prošlosti, kao i da pronađu svoj put u budućnosti, dok se film *Klub ranoranilaca* (*Breakfast Club*, 1985) bavi mladićima i devojkama koji otkrivaju međusobne sličnosti koje ne moraju nužno da vode u ljubavnu vezu. Ipak, u većini slučajeva blisko prijateljstvo predstavlja uvod u nešto drugo, kao što je to slučaj sa filmom *Kad je Hari sreo Sali*

⁵⁰ David Thorburn, „Television as an Aesthetic Medium”, *Critical Studies in Mass Communication* 4 (1987), 161–173.

(1989); čini se da je muško–ženski odnos koji ne bi počeo ili se ne bi završio seksom u popularnoj kulturi bio nezamisliv.

Ovo je, međutim, bio period kojim su preovladavale serije i filmovi koji su se bavili intenzivnim prijateljstvima među ženama, u kojima je upravo takvo prijateljstvo bilo glavna tema. Bilo je ovakvih primera i pre toga: pedesetih godina su televizijske ličnosti poput Gejl Storm, En Sadern i Done Rid najveću podršku nalazile u svojim prijateljicama, dok su supruge u serijama *Ja volim Lusi* (*I Love Lucy*) i *Mladenci* (*The Honeyymooners*) stvorile savez protiv svojih muževa, ali ovi odnosi su ipak uvek bili ili skopčani sa brakovima ili su predstavljali sredstvo potrage za bračnim partnerima. Tokom osamdesetih godina mogli su se primetiti i primeri žestokog antagonizma među ženama, među kojima je najintragantniji bio sukob između „Aleksis”, koju je igrala Džoan Kolins i „Kristl”, koju je tumačila Linda Evans u *Dinastiji*. Pored toga što su se televizijske komedije i drame bavile društvenim pitanjima, neke od njih su ta pitanja sagledavale kroz prijateljstva među ženama. Ovo je posebno važno za televiziju u Americi, počev od likova Meri i Rode u *Šou Meri Tajler Mur*, zatim likova iz serije *Lavern i Širli* (*Laverne and Shirley*), pa čak i *Čarlijevih anđela* i *Mod* (*Maude*) tokom sedamdesetih godina, a ova tema je svoj procvat doživela tokom osamdesetih godina u *Zlatnim devojkama* (sa čuvenom naslovnom numerom „Hvala ti što si tako dobar prijatelj”), zatim *Kejt i Ali*, koja se pomalo poigravala sa lezbijskim odnosima, i *Kegni i Lejsi*. Među filmovima koji se bave prijateljstvom su *Džulija* (1977), kao i filmovi *Plaže* (*Beaches*, 1988), *Čelične magnolije* (*Steel Magnolias*, 1989) i *Prekretnica* (*The Turning Point*, 1977), u kojima prijateljstvo pomaže ženama da prežive. Film *Od devet do pet* (*Nine to Five*, 1980) predstavlja ranu verziju onoga što je Karen Hollinger nazivala „političkim” filmom o ženskom prijateljstvu, žanru koji je vrhunac dostigao u filmu *Telma i Luiz* (1991).⁵¹ Drugi filmovi su bili nešto slobodniji u tom pogledu: *Vreli dani u Alabami* (*Fried Green Tomatoes*, 1991) i *Usamljena srca* (*Desert Hearts*, 1985) istraživali su odnos između prijateljstva i seksualne privlačnosti, dok se *Boja purpura* (*The Color Purple*, 1985) bavila složenim odnosima između pola

⁵¹ Karen Hollinger, *In the Company of Women: Contemporary Female Friendship Films* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1998).

i rase u Americi. Evropski i britanski film u manjoj meri su se bavili prijateljstvom među ženama, ali ipak je postojalo nekoliko važnih izuzetaka, poput filma *Među nama* (*Entre Nous*, 1983) Dajane Kiri.

Počev od kasnih osamdesetih godina televizija i film su se bavili odnosima između heteroseksualnih žena i muškaraca homoseksualnog opredeljenja. Lista homoseksualaca, lezbijki i biseksualaca koji su se pojavljivali kao televizijski likovi na celom engleskom govornom području, koju je sastavio Dejvid Vajat, samo u periodu sedamdesetih godina sardži 58 imena (od kojih se njih 14 pojavljuje u australijskoj sapunici *Number 96*), dok je iz osamdesetih godina ponuđeno 89 imena, kada su u serijama poput *Istendersi* (*Eastenders*) i američke sapunice *Ljubav za sva vremena* (*As the World Turns*) počeli da se pojavljuju likovi homoseksualaca. Vezano za poslednu deceniju dvadesetog veka, Vajat je pak načinio listu od 336 junaka, zahvaljujući tome što su se u komedijama i dramama homoseksualci, lezbijke i biseksualci redovno pojavljivali kao članovi društva.⁵² Krajem devedesetih su, naravno, serije poput *Vil i Grejs* i *Seks i grad* prijateljstvo između heteroseksualki i muškaraca homoseksualnog opredeljenja predstavljale nezaobilazni sastojak „opuštenog gradskog” života. Homoseksualac kao prijatelj delom je imao funkciju osobe kojoj junakinja poverava svoje tajne, a delom je igrao ulogu saveznika i nekoga ko joj pruža безусловnu podršku: poput Ruperta Evereta koji igra prijatelja Džulije Roberts u *Venčanju mog najboljeg prijatelja* (1997), ili Pola Rada koji igra prijatelja Džennifer Aniston u filmu *Objekat moje naklonosti* (*Object of My Affection*, 1998). Ako je bilo kome bio potreban vodič u pisanoj formi, mogao je da se posluži primerima iz riznice koja je nastala u okviru prave male manufakture: *Heteroseksualke i homoseksualci: apsolutno fantastično prijateljstvo, Dvoje prijatelja: sjajno prijateljstvo između heteroseksualki i homoseksualaca, Zašto su homoseksualci najbolji prijatelji žena, pa čak i Iza svake uspešne žene stoji po jedan fantastični homoseksualac.*

Prijateljstva između žena i muškaraca na filmu i televiziji i dalje su bila problematična; junaci se uglavnom prikazuju pre ili posle intimne veze, ili, kao što je slučaj sa Molderom i Skali u *Dosijeu Iks* ili sa Madi i

⁵² David A. Wyatt, „Gay/Lesbian/Bisexual Television Characters”, <http://home.cc.umanitoba.ca/~wyatt/tv-characters.html>, stranici pristupljeno 4. oktobra 2007.

Dejvidom u seriji *Slučajni partneri* (*Moonlighting*), gde među junacima postoji neprestana seksualna napetost (koja u prvom primeru ostaje nerazrešena). I brakovi koji su prikazivani u komedijama situacije sve su se više bazirali na prijateljstvu, za šta su jedan od najboljih primera Pol i Džejmi u seriji *Ludo zaljubljeni* (*Mad about you*). I serija *Sajnfeld* se poigrava različitim odnosima među ljudima i ponudila je primer prijateljske solidarnosti koja može poslužiti kao odbrana od spoljašnjeg sveta. Mark Vernon pominje veoma zanimljiv primer koji srećemo u filmu *Izgubljeni u prevodu* (2003), gde muško-žensko prijateljstvo ni u jednom trenutku ne preraste u ljubavnu vezu, a još jedan primer za to je i prijateljstvo između Valentine i Žozefa u filmu *Tri boje: crveno* (1994) Kšištofa Kišlovskog. Iako su ovi primeri zanimljivi, važno je primetiti da je u oba slučaja muškarac mnogo stariji od žene, što svakako predstavlja valjano objašnjenje zbog čega prijateljstvo uspeva da nadjača seksualnu privlačnost. U filmu *Harold i Mod* (1971) prijateljstvo prerasta u ljubav, ali na kraju prijateljstvo ipak ostaje važnije od ljubavi. Film *Vozeći gospođicu Dejzi* (*Driving Miss Daisy*, 1989) bavi se starijom ženom i mlađim muškarcem, gde prijateljstvo, posle dosta promišljanja, prevazilazi rasne razlike na jugu Amerike. Pa ipak, raznovrsnost, složenost i bogatstvo odnosa među ženama i dalje su bili veoma zastupljeni, počev od filmova *Klub srećnih žena* (*Joy Luck Club*, 1993), *Božanstvenih tajni Ja-Ja sestrinstva* (*The Divine Secrets of the Ya Ya Sisterhood*, 2001) i *Sestara po farmerkama* (*The Sisterhood of the Travelling Pants*, 2005), do serije *Seks i grad*, za koju bi se moglo reći da je prijateljstvo među ženama dovela do najvišeg mogućeg stupnja. Pored ovoga su postojali i primeri disfunkcionalnih prijateljstava među ženama, poput prijateljstva između neodvojivih junakinja Peta i Edine iz *Apsolutno fantastičnih*.

I, naravno, na kraju su tu *Prijatelji*. Ova serija je, koliko samim svojim imenom toliko i naslovnom numerom – „Biću tu za tebe” – uspela da na veoma zapažen način prikaže bezuslovno, trajno i uzvraćeno prijateljstvo koje je obeležilo dvdeseti vek. U prvih nekoliko sezona *Prijatelji* su uspostavili nove kriterijume kada je u pitanju prijateljstvo izvan tradicionalne porodice i ljubavnih veza. Kasnije je počela da se bavi i drugim temama: svi glavni junaci, osim Fibi koju tumači Liza Kudrou, bili su u vezi, a veliki deo serije posvećen je rela-

tivno konvencionalnim pričama o ljubavnim jadima. Između Rejčel i Monike postoji tipično snažna ženska bliskost, a najnoviji odnos u seriji je onaj između Džoiija i Čendlera, koji se veoma blago poigrava homoseksualnim tonovima, kao i odnos između Džoiija i Fibi, koji ni u jednom trenutku ne preraste u seksualnu privlačnost. Ono što je možda najzanimljivije kada su u pitanju *Prijatelji* jeste činjenica da je serija postala simbol posebnog načina života, kao i to što je tako uspešno prikazala ono što su kritičari nazvali njenom najvažnijom, utešnom idejom da, šta god da se dogodi, uvek možete postići ono što želite, a da pri tome svoj odnos sa prijateljima ne dovedete u pitanje, niti ga prekinete. To nije tako, razume se, ali zahvaljujući tome što su prijateljstvo predstavili kao neku vrstu utočišta od teških odluka i svih drugih komplikacija koje život odraslih ljudi sobom nosi, *Prijatelji* su, po svemu sudeći pogodili u veoma važnu žicu, i to ne samo kada su u pitanju Amerikanci.⁵³

Istovremeno sa tim, Amerikanci su čitali knjige koje su se bavile njihovom nesposobnošću da se vežu za druge, a te knjige pisale su razne Kasandre kasnog dvadesetog veka, od kojih su sve bile podjednako pesimistične kao i njihove prethodnice. Knjiga Roberta Patnama *Kuglati sam* (*Bowling Alone*, 1995) ukazivala je na zabrinjavajuće slabljenje osećanja građanskih dužnosti kod ljudi i na opadanje poverenja u druge. Ričard Senet je bio zabrinut zbog „nepostojane prirode prijateljstva i lokalne zajednice” u kojoj „niko više nije duži niz godina prisutan u tuđem životu”, te ljudi nemaju „nijedan dublji razlog da brinu jedni o drugima”.⁵⁴ Robert Lejn se još više bavio odnosom koji je nazvao jednostavnim imenom „drugarstvo”. Na mesto prijateljstva sada dolazi „relativno trajan šablon ponašanja u različitim situacijama, kojim se služi veliki broj poznanika koji se često posećuju, ali među kojima je veoma malo bliskih ljudi od poverenja”⁵⁵. S druge strane, prezasićenost individualizmom prema kojem nas vuku veoma snažne

⁵³ Michael Skovmand, „The Culture of Post-Narcissism”, http://www.nordicom.gu.se/common/publ_pdf/42_205-214.pdf, stranici pristupljeno 4. oktobra 2007.

⁵⁴ Richard Sennett, *The Corrosion of Character: The Personal Consequences of Work in the New Capitalism* (New York: Norton, 1998), 148.

⁵⁵ Robert Lane, *The Loss of Happiness in Market Democracies* (New Haven, CT: Yale University Press, 2001), 112–113.

sile „predstavlja izvor dubokog nezadovoljstva usled nestanka drugarstva”⁵⁶. Suština ove ideje je u tome da je jedini način da ekonomski razvijena društva postignu trajnu dobrobit svojih građana taj da pažnju sa zarađivanja novca preusmere na druženje.

Očigledno je da postoji kontrast između ovakvih zaključaka i bezbrižnog optimizma *Prijatelja*. Da li to znači da nam televizija pokazuje kako se sa prijateljstvom živi u ovom trenutku ili nam ukazuje na budućnost koja dolazi? Ili su stvari onakve kakvim ih smatraju pesimisti, što znači da je posredi izmišljotina koja nema nikakve veze ni sa sadašnjim, niti sa budućim životom ljudi. Zanimljivo je razmotriti i druge studije koje su se manje bavile sveobuhvatnim stanjem nacije, a daleko više pojedinačnim razgovorima i stvarnim životnim pričama. Australijski politikolog Grejam Litl u svojim istraživanjima je potvrdio pretpostavku da za mnoge ljude prijatelji predstavljaju „potencijalni prostor” koji je neophodan za razvoj ličnosti: „Prijatelji su snažni pokretači našeg otkrivanja sopstvene ličnosti: oni nam pokazuju ko smo u situacijama kada nismo kod kuće.”⁵⁷ Sociolozi Liz Spenser i Rejmond Pal bavili su se „ličnim zajednicama” i idejom o „koloni prijatelja” – odnosno procesom u toku kojeg tokom života stičemo nove prijatelje (a stare ostavljamo) – i isticali značaj prijatelja u životu najvećeg broja ljudi.⁵⁸ Štaviše, sasvim suprotno pesimističnim tvrdnjama o tome kako prijateljstvo nestaje, njih dvoje su tvrdili da ono u stvari postaje sve snažnije vezivno tkivo u društvu.

Razmere prijateljstava u stvarnom životu tokom nedavne prošlosti predmet su brojnih spekulacija, ali u *Prijateljima* je verno prikazana sve veća važnost koju blisko prijateljstvo ima u životu svakog čoveka. Ako su prijatelji ljudi pred kojima možemo biti ono što jesmo, pa čak i stvoriti novi identitet, onda u potpunosti zavređuju vreme i energiju koje im posvećujemo. Gotovo je sigurno da se prijateljima posvećuje sve više vremena, naročito među mladim ljudima. Pod time se ne podrazumeva samo vreme provedeno sa njima već i ono koje provedemo

⁵⁶ *Isto*, 137.

⁵⁷ Little, *Friendship*, 245.

⁵⁸ Raymond Pahl and Liz Spencer, *Rethinking Friendship: Hidden Solidarities for Today* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2004), 95.

dok pričamo, razmišljamo ili planiramo da se sastanemo sa njima; kada obratimo pažnju na vreme koje provedu koristeći mobilne telefone ili virtuelne društvene mreže, mogli bismo reći da se mladi sa svojim prijateljima druže gotovo bez prestanka. Možda je prijateljstvo danas postalo aktivnost koja čoveka zaokuplja u potpunosti: Lilijan Rubin je u intervjuima koje je osamdesetih godina vodila sa stotinama muškaraca i žena u Americi otkrila „da je [ljudima] često teže da srede utiske o svojim prijateljstvima i da o njima govore otvoreno i neposredno, nego da govore o duboko ličnim stvarima koje se tiču porodičnog života ... uključujući i još intimnije odnose poput ljubavnih veza”, kao i da je ova činjenica danas verovatno istinitija nego pre.⁵⁹ Budući da je uloga prijatelja sve važnija u životu svakog pojedinca, počinju da je prate i brige oko toga ko je dovoljno dobar u ovoj ulozi, a ko nije. Pitanje kako steći i održavati prijateljstva središnja je tema raznih saveta, poput onih koji se pojavljuju u časopisima *Girlfriend* i *Sevetneen*. Svakako, ljubavne radosti i jadi – kako kod slavni ljudi tako i među običnim svetom – i dalje su glavna tema ovih časopisa, kao i raznih TV emisija i na sajtovima posvećenim životu poznatih, ali prijateljstvo po značaju obično ne zaostaje mnogo iza njih .

U svemu ostalom nam *Prijatelji* ne mogu poslužiti kao siguran vodič. Prijateljstvo u životu žena i homoseksualaca je i dalje u centru pažnje, dok još nije sigurno da li su muškarci heteroseksualnog opredeljenja napredovali dovoljno da prijateljsku bliskost – bilo međusobnu ili sa ženama i homoseksualcima – smatraju najvažnijim elementom uspešnog i kvalitetnog života. U kontekstu sve većeg broja razvoda i samohranih majki, ženama su bliski odnosi izvan braka važniji nego ikada, sudeći po nekim nedavnim istraživanjima i studijama.⁶⁰ Štaviše, u jednoj priči o dvema pripadnicama srednje klase ističe se kako su se žene u poslednjoj četvrtini dvadesetog veka ponovo vratile međusobnim prijateljstvima, koja su se izgubila u periodu između 1920. i 1960. godine usled ogromnog nastojanja tadašnjih žena da nađu muža i zadrže

⁵⁹ Rubin, *Just Friends*, 14.

⁶⁰ Kaeren Harrison, „Rich Friendships, Affluent Friends: Middle-class Practices of Friendship”, in Adams and Allan (eds), *Placing Friendship in Context*, 92–116.

ga kraj sebe.⁶¹ Stejsi Oliker je pokazala kako prijateljstva među ženama često imaju najvažniju ulogu u održavanju drugih odnosa u njihovom životu, uključujući i brak.⁶² U devedesetim godinama dvadesetog veka, kao i na početku dvadeset prvog veka, nailazimo na mnoštvo studija koje se baziraju na izmišljenim i na stvarnim pričama, u kojima se ponovo potvrđuje presudna uloga koju prijatelji imaju u životu žena dok planiraju svoj život i razmišljaju o njemu. Neki autori su tvrdili kako žene mogu dostići emotivnu bliskost u odsustvu muškaraca, dok se u knjizi *Najbolji prijatelji* (*Best Friends*, 1998) Terija Aptera tvrdi kako smo sasvim sigurno potcenili formativnu moć koju prijateljstvo ima u životu adolescenata i mladih devojaka.⁶³ Pregršt knjiga za samopomoć istovremeno je ukazala na postojanje i dodatno proizvela zabrinutost u vezi sa odabirom osobe od poverenja, koja je osnovni element „pravog” prijateljstva, pa čak i prevazilaženja „krize u prijateljstvu”: knjiga Marije Pol, koja je nastala iz njene kolumne u *Chicago Tribune*, kao osnovnu ideju iznosi uverenje da se „bez prijateljske podrške problemi čine težim, a zadovoljstva manje prijatnim ... Niko ne očekuje da će završiti bez prijatelja. Bez muškaraca – da, ali bez prijatelja – ne”⁶⁴.

Odavno postoje studije i rasprave koje brane „homoseksualizaciju” prijateljstva, zajedno sa obnovljenim zanimanjem za „porodice udruženog truda” i prijateljstvo među lezbijkama. Kako je to jedna autorka nedavno primetila, intenzivno bavljenje prijateljstvom među lezbijkama predstavlja deo šire slike u kojoj se druženje vezuje za „lični razvoj”; prema njenim tvrdnjama, „niko nema prava da današnje lezbijke krivi zbog tihog zadovoljstva koje osećaju povodom sopstvenog razvoja”, zato što je on čvrsto povezan sa širom politikom ženske solidarnosti kao snage promena.⁶⁵ Jedan od najzanimljivijih primera analize celo-

⁶¹ Linda Rosenzweig, *Another Self: Middle-class Women and their Friends in the Twentieth Century* (New York: New York University Press, 1999).

⁶² Stacey Oliker, *Best Friends and Marriage: Exchange among Women* (Berkeley, CA: University of California Press, 1989).

⁶³ Ellen Trimberger, *The New Single Woman* (Boston: Beacon Press, 2005).

⁶⁴ Maria Paul, *The Friendship Crisis: Finding, Making and Keeping Friends When You're Not a Kid Anymore* (Chicago: Rodale, 2004), 5.

⁶⁵ Robin Podolsky, „The Ever Changing Lesbian Social Scene”, in Betty Berzon (ed.), *Positively Gay* (Berkeley, CA: Celestial Arts, 3rd edn, 2001), 44.

kupnog pitanja prijateljstva danas predstavlja *Filozofija prijateljstva* Marka Vernona. U njoj se autor nadovezuje na tvrdnju Endrua Salivana iz njegove knjige *Neuhvatljiva ljubav* (*Love Undetectable*, 1998) da heteroseksualcima bliska prijateljstva među homoseksualcima mogu poslužiti kao uzor.⁶⁶ Piter Nardi smatra da se najreprezentativnija prijateljstva među homoseksualcima i ženama heteroseksualnog opredeljenja ne odvijaju uvek na isti način u stvarnom životu, zato što ih i dalje veliki deo društva vidi kao prijateljstva kakva žene „bez sumnje” žele da imaju sa heteroseksualnim muškarcima, ali se to retko događa.⁶⁷

Dve stvari koje su se nedavno dogodile ukazuju na novine u okviru mogućnosti za stvaranje prijateljskih odnosa među muškarcima heteroseksualnog opredeljenja i u oba slučaja se koriste novi izrazi. Prvi je „muški sudar” (*man date*), koji je u *New York Times*-u nedavno definisan kao „druženje heteroseksualaca bez neophodne štake u vidu posla ili sporta” (kao primer za ovo navodi se film *Stranputice* [*Sideways*, 2004]). Pravila koja ovde važe prilično su složena: večere su dozvoljene, ali ne i „branč”, zato što deluje previše „gej”, jedini dozvoljeni vid zajedničkih obroka kod kuće je roštiljanje, između svake dvojice muškaraca u bioskopu mora da stoji po jedno prazno mesto, a „ako se u celoj priči pojavi neka žena, muškarac sme da ostavi svoje drugare u poslednjem trenutku, a da ga ovi pri tome o tome ništa ne zapitkuju”. Ovakav scenario vrvi od opasnosti kojih se treba čuvati.⁶⁸ Druga nova reč je „bromansa” (*bromance*) i odnosi se na prijateljstvo između homoseksualca i heteroseksualca. Nirpal Dalival je „pravu bromansu” definisao kao odnos između „muškaraca koji dobro poznaju sebe, koji su iznad ovih problema i samo žele da se druže sa drugim inteligentnim muškarcima širokih shvatanja”. Zatim, nastavlja ovaj autor, „dok visim sa svojim drugarima homoseksualcima, pričam im o svojim vezama i osećanjima na veoma složen način”, da bi na kraju otkrio najvažniju prednost ovakvog druženja:

⁶⁶ Mark Vernon, *The Philosophy of Friendship* (Basingstoke: Palgrave MacMillan, 2005), 132–133.

⁶⁷ Jennifer Coates, *Women Talk: Conversation between Women Friends* (New York: Blackwell, 1995), 36–39.

⁶⁸ Jennifer Lee, „The Man Date”, *New York Times* (10 April 2005).

Sve ono o čemu heteroseksualci razgovaraju – automobili, fudbal, politika – u stvari predstavlja surogat koji postoji da bi se izbegli zavist i nezadovoljstvo usled bilo kakvog iskrenog razgovora o seksualnom životu. Sa homoseksualcima mnogo više razgovaram o ženama nego sa heteroseksualcima. Imajući u vidu da i žene sa njima razgovaraju veoma otvoreno – i oni ih pri tome zaista slušaju – moji drugari homoseksualci mogu da mi pruže veoma korisne uvide u ženski um.⁶⁹

Naravno, potrebno je vreme da bi se ono što se događa u Londonu proširilo na ostatak sveta. Uz to je u Sjedinjenim Državama bromansa ubrzo izgubila svoju homoseksualnu komponentu i preasla u ljubav i bliskost između dvojice heteroseksualaca.⁷⁰ Ovakav odnos pruža i mogućnost sa kojom se mogu poigravati samosvesni moderni muškarci, poput advokata koje Džejms Spejder i Vilijam Šatner igraju u seriji *Bostonski advokati*. Međutim, ovakvo druženje i dalje može nailaziti na otpor: kako je to rekao jedan od komentatora na sajtu www.modernredneck.com: „Meni to zvuči gej.”⁷¹ Možda druženje među heteroseksualnim muškarcima i jeste moguće, ali čini se da im bliskost i dalje zadaje probleme. Ipak, uvek je važno biti svestan razlika koje postoje između onoga što se o muškarcima uopšteno govori – što je često zasnovano na snažnim empirijskim dokazima – i onoga što pojedini muškarci zapravo rade. Sociološkinja Karen Voker je, na primer, otkrila kako i muškarci i žene imaju običaj da o prijateljstvima govore služeći se stereotipima: žene govore o osećanjima, a muškarci o aktivnostima u kojima zajedno učestvuju. Drugim rečima, i jedni i drugi se „ponašaju u skladu sa usvojenim kulturnim pretpostavkama o tome kakva je priroda muškaraca i žena”. Međutim, proučavanje specifičnih primera prijateljstva pokazuje da neki muškarci, naročito oni koji pripadaju radničkoj klasi, „često govore o svojim osećanjima i privatnim problemima”⁷². Ova studija je ukazala na to kako pokret-

⁶⁹ Nirpal Dhaliwal, „A Fine Bromance”, *Guardian* (11 June 2007).

⁷⁰ http://www.associatedcontent.com/article/247320/bromance_finding_your_buddies_mates.html, stranici pristupljeno 4. oktobra 2007.

⁷¹ <http://www.modernredneck.com/?p=159>, stranici pristupljeno 4. oktobra 2007.

⁷² Karen Walker, „Men, Women, and Friendship: What They Say, What They Do”, *Gender and Society* 8 (1994), 246–265 at 246–247.

ljivost unutar istog društvenog staleža, a naročito unutar profesija i u prostoru, utiče na način na koji su ljudi govorili o prijateljstvu i na to kako je ono izgledalo u njihovom iskustvu u poslednjoj deceniji dvadesetog veka u Americi.

Kraj prijateljstva: dvadeset prvi vek

Jedno od najvažnijih pitanja u veku koji je tek počeo tiče se načina na koji nove tehnologije utiču na šablone i mogućnosti za stvaranje prijateljstva, naročito među mladim ljudima. Posebno je zanimljivo razmotriti kako ove tehnologije stvaraju virtuelni prostor za zajedničko učešće prijatelja u pojedinim aktivnostima, poput igranja kompjuterskih igrica, razmatranja životnih mogućnosti i razgovora o prijatnim trenucima koje su proveli zajedno. Bilo bi nezamislivo živeti u nekom savremenom gradu na Zapadu i pri tome ne razumeti značaj mobilnih telefona u organizovanju, planiranju i prepričavanju aktivnosti koje delimo sa prijateljima. Prijatelji se danas mogu okupiti daleko brže i lakše nego ranije, čak i ako žive na velikim udaljenostima.⁷³ Danas neki ljudi, a naročito mladi, mogu da zasnivaju i održavaju prijateljstva na potpuno nov način.

Veći broj ljudi danas takođe ima priliku da stekne prijatelje na velikim udaljenostima, putovanjima, razmenama đaka i studenata, prilikom pronalaženja posla u globalnim korporacijama, institucijama na drugim kontinentima i tako dalje. Moguće je isprobati i stvoriti prijateljske odnose na mnogo novih načina; u virtuelnim svetovima poput *Second Life* i igricama kao što je *The Sims*, na primer, sticanje prijatelja predstavlja bitno sredstvo borbe sa svakodnevnim izazovima. U igrici *The Sims* svi odnosi počinju kao prijateljstva, a društvena izolacija

⁷³ O ovim i širim temama, obavezno videti James Everett Katz (ed.), *Machines Become Us: The Social Context of Personal Communication Technology* (New York: Transaction Publishers, 2003).

vodi u neku vrstu ukidanja sopstvene ličnosti. Danas takođe za mlade ljude postoje i novi vidovi literature u štampanom i elektronskom izdanju. Na primer, *Vodič kroz prijateljstvo za tinejdžere koji može da razume i totalni idiot* predstavlja „pet koraka do prijatelja”, „veštine koje su potrebne za stvaranje prijateljstva”, „dečacima i devojčicama kao prijateljima”, pa čak i o „kraju prijateljstva”, a na osam stranica ove knjige govori se o „virtuelnim i prijateljstvima na daljinu”, u kojima se pominju i-mejlovi, ćaskaonica, slanje poruka preko mobilnih telefona i druga „čuda tehnologije”.⁷⁴

Da li u i-mejlu, SMS-porukama i na blogovima postoji bliskost? Da li oni vode ka većem kvantitetu ili kvalitetu kontakata, ili i jedno i drugo? Da li možemo među virtuelnim „ljudima” koje srećemo na internetu pronaći prijatelje? Iako ovo pomalo deluje kao postmoderno pitanje, važno je ne zaboraviti to da su milioni ljudi i u dvadesetom veku imali prijatelje sa kojima su se samo dopisivali, i da su neki pri tome sigurno razvili onaj vid otvorenosti i uzajamne bliskosti koji bismo mogli nazvati prijateljstvom. Ima ovde i sasvim predvidljivih predviđanja: neki ljudi tvrde da virtuelni prostor predstavlja smrt bliskosti i pravih međuljudskih kontakata, dok drugi ističu kako nam „javna virtuelna arena omogućava da prekinemo javno ćutanje” i da, iako jesmo „sami dok sedimo za kompjuterom i kucamo svoje reči, ipak učestvujemo u nekom obliku javnog života”. Ipak, prema daljim tvrdnjama istog autora, u pitanju je „vid javnog života koji stupa na scenu nakon razočaranja u komšije i onda kada osetimo snažnu potrebu za privatnošću koja nas zatim podstakne na preispitivanje svog života koji se raspao na delove”⁷⁵. Tako virtuelni svet na izvestan način dodatno ističe i potvrđuje činjenicu da je prijateljski odnos u dvadeset prvom veku postao veoma selektivan i isključiv, kao i da je potpuno oslobođen od bilo kakvih nametnutih dužnosti i prostorne blizine. Virtuelni prostor ima ista ograničenja kao i stvarni prostor, a to su,

⁷⁴ Ericka Lutz, *The Complete Idiot's Guide to Friendship for Teens* (New York: Alpha Books, 2001).

⁷⁵ Jan Fernback, „The Individual within the Collective: Virtual Ideology and the Realization of Collective Principles”, in Steven G. Jones (ed.), *Virtual Culture: Identity and Communication in Cybersociety* (London: Sage, 1997), 36–54 at 37–38.

u ovom slučaju, virtuelne zajednice i „sajber-kapije”. Na isti način omogućava učesnicima da se sve više i više zbližavaju. S druge strane, otvara im mogućnosti slučajnih i dugoročnih otkrića u toku boravka na istom prostoru i proširuje listu mogućih prijatelja.⁷⁶ Omogućava svima lakši pristup grupama ljudi čije se mišljenje često zanemaruje i koji su izopšteni iz javne sfere „stvarnog” života. Može dovesti i do toga da će ljudi koji su stidljivi ili se osećaju nelagodno u takvim okolnostima sada biti ohrabreni i da će se lakše upustiti u nepredvidivost prijateljskih susreta.

Još ne postoji jedinstven odgovor na sva ova pitanja, niti je određen siguran pravac kojim će prijateljstvo u dvadeset prvom veku krenuti. Jednu od mogućnosti, naročito kada su u pitanju mladi koji žive u gradovima, predstavlja „raspršeni, opuštene vid druženja koje se često menja i koje podrazumeva aktivno učešće u razgovorima, slanje poruka, pisanje i-mejllova i često sastajanje.”⁷⁷ Druga mogućnost je da će prijateljstvo postati izrazito isključivo. Manje porodice, veća profesionalna pokretljivost i česte promena u načinu života, zajedno sa sve većom usredsređenošću na privatnost i ostvarenje sopstvenih ciljeva mogu ljude navesti na to da „otkriju” jedni druge u posebnim okolnostima koje čine svakodnevni život”, dok istovremeno iste te okolnosti „mogu ljude podstaći na zatvaranje u sebe, zaokupljenost sobom i odbijanje da se zbližavaju sa drugima”⁷⁸. U tom smislu je svakako zanimljivo to da se većina popularnih knjiga koje se pišu za decu na početku dvadeset prvog veka bave stvarnim odnosima među ljudima, koji se održavaju licem u lice i u prilično starinskom okruženju kakvi su školski internati: odnos između Harija Potera, Hermajoni Grejndžer i Rona Vizlija govori o tome koliko je ideja bliskog prijateljstva i dalje popularna i privlačna.

Jedna od najvažnijih promena, možda i izazova, koji stoje na putu ka građenju prijateljstava jeste činjenica da se ljudi susreću sa većim

⁷⁶ Rebecca G. Adams, „The Demise of Territorial Determinism: Online Friendships”, in Adams and Allan (eds.), *Placing Friendship in Context*, 153–182.

⁷⁷ Barry Wellman, „I was a Teenage Network Analyst: The Route from the Bronx to the Information Highway”, *Connections* 17 (1994), 28–45 at 32.

⁷⁸ Stephen R. Marks, „The Gendered Contexts of Inclusive Intimacy”, in Adams and Allan (eds.), *Placing Friendship in Context*, 43–70 at 67.

brojem stvarnih i virtuelnih prijatelja, ali u okviru užih društvenih grupacija. S druge strane, mogućnosti za prijateljstvo uvećavaju se zahvaljujući putovanjima, kulturi koja se sve više globalizuje, međunarodnom širenju engleskog jezika (u različitim oblicima), kao i usled promene predstave o tome kakvi sve odnosi mogu postojati između muškaraca i žena ili između raznih drugih grupacija. Drugim rečima, možda prostor u kojem se stiču poznanstva zaista jeste sužen, jer sve velike institucije dvadesetog veka – škole i koledži, vojska, masovna radna mesta i velike javne arene u kojima ljudi provode slobodno vreme – ili postaju sve manja i izdeljena na manje delove, ili bivaju preoblikovana i tako samo još više osnažuju društvene podele umesto da služe njihovom prevazilaženju. U nameri da sve ovo predstavimo koristeći se praktičnim primerima, možemo reći da je teže steći prijatelje i slučajno upoznati ljude koji vam mogu biti veoma važni na putu ka samospoznaji, ako stalno letite biznis klasom. Takođe je mala verovatnoća da ćete imati prijatelje ako uopšte ne učestvujete u javnom životu, što važi i za nezaposlene ljude, muškarce naročito, kao i za ljude koji su na bilo koji način sputani svojim materijalnim stanjem.

Ovo je posebno važno u onim trenucima u životu, poput adolescencije, kada je druženje sa prijateljima najintenzivnije. I ovde se institucije poput škola i univerziteta istovremeno kreću ka sve većoj kulturnoj i manjoj društvenoj raznovrsnosti, gde se misli na društveni sloj i materijalno bogatstvo. U jednom istraživanju koje je nedavno obavljeno o „forumima” u Americi otkriveno je da se uporedo sa uvećavanjem rasne raznolikosti, heterogenost na polju obrazovanja, koja se relativno poklapa sa društvenim slojevima, smanjuje počev od osamdesetih godina dvadesetog veka.⁷⁹ Isto tako, budući da se sklapanje prijateljstva sve više odvija u virtuelnom prostoru, gde je oslobođeno ograničenja koja nameće prostorna udaljenost, važno je imati na umu činjenicu da nemaju svi podjednak pristup ovim tehnologijama komunikacije. Stoga ono što se odvija pred nama na neki način odražava nejednakost koja je sve veća kada su u pitanju novi načini za sticanje prijatelja, koja

⁷⁹ Miller McPherson, Lynn Sith-Lovin and Matthew E. Brashears, „Social Isolation in America: Changes in Core Discussion Networks over Two Decades“, *American Sociological Review* 71 (2006), 353–375.

možda jeste a možda i nije privremena. Praveći razliku između devojaka koje „nemaju ništa protiv” i onih koje se „izlažu opasnosti”, sociološkinja Anita Haris ukazuje na značaj veoma različitih sposobnosti za stvaranje virtuelnih prijateljstava koja pojedincima i grupama pomažu da dostignu „virtuelnu slobodu”.⁸⁰ Da li i u slučaju kada ne možete sebi da priuštite mobilni telefon ili internet možete imati prijatelje?

Naravno, ovo neće imati značaja ako ljudi koji u ove promene ne mogu da se uključe uspeju da nastave sa održavanjem „inkluzivnih” bliskosti i solidarnosti koje komšiluk, rodbinu, porodicu i prijatelje drže na okupu. Ovo je tačno u izvesnoj meri, makar kada su u pitanju pripadnice radničke klase i etničkih zajednica u kojima je lokalna solidarnost, koja se često formira na osnovu zajedničkih problema i aktivnosti, ta koja održava bliska prijateljstva među njima.⁸¹ Posledice po one koji nemaju prijatelja potencijalno su nezgodne, a moguće je da je njihov broj u porastu. Jedna studija ukazuje na činjenicu da Amerikanci imaju manji broj prijatelja nego pre dvadeset godina i da skoro jedna četvrtina ljudi nema sebi bliske ljude kojima bi se mogli poveriti, kao i da oko polovina američkog stanovništva tvrdi da nemaju nikoga sa kim bi razgovarali o ličnim stvarima, iako se istovremeno tvrdi kako se to što se događa može nazvati prelazom sa komuniciranja licem u lice na elektronske i telefonske razgovore, zajedeno sa sve većom usredsređenošću na mali broj bliskih prijatelja.⁸² U svakoj industrijskoj zemlji sve više ljudi živi u potpunoj samoći. Međutim, nije reč se o tome da sve manji broj ljudi ima prijatelje, već o tome koje su i kakve mogu biti posledice takvog stanja. Društvena izolacija ima svoju cenu, ali društvene, političke i ekonomske promene koje su se nedavno dogodile verovatno su je samo povećale. Život bez prijatelja na početku dvadeset prvog veka može predstavljati katastrofu, koja se, pre svega, ogleda u manjem broju ovlašćenja koja su sve strože kontrolisana. Male su mogućnosti da će druge vrste odnosa, poput komšijskih i profesij-

⁸⁰ Anita Harris, *Future Girl: Young Women in the Twenty-first Century* (New York: Routledge, 2004), 156.

⁸¹ Nancy Naples, *Grassroots Warriors: Activist Mothering, Community Work and the War on Poverty* (New York: Routledge, 1998); Mark Peel, *The Lowest Rung: Voices of Australian Poverty* (Cambridge: Cambridge University Press, 2003), 145–164.

⁸² McPherson, Smith-Lovin and Brashears, „Social Isolation in America”.

onalnih, ponovo podrazumevati iste obaveze i dužnosti kao nekada. Ako je tačno da je ljudima manje stalo do opšteg dobra, a više brinu o onima za koje su se vezali po sopstvenom izboru, ko će onda voditi računa o onima koji nemaju prijatelje? U dvadeset prvom veku može se dogoditi da isključivost prijateljstva može dovesti do sve većeg broja slučajeva, koji su i danas poznati javnosti, da ljudi koji su ekstremno usamljeni budu mrtvi u svojoj kući, a da to nedeljama, pa čak i mesecima, niko ne otkrije.

Kao odgovor na ovo je važno razmotriti da li postoji ikakva nada u to da ćemo se okrenuti nekim ranijim idealima prijateljstva koji su sobom nosili javnu i građansku dužnost, kao i da li je to uopšte poželjno. Upozorenje Marka Vernona u vezi sa ograničenjima građanskog prijateljstva veoma su važna i odražavaju njima slična zapažanja koja se tiču težnje svake zajednice ka „solidarnosti” koja često odbacuje mogućnosti koje nosi isključivost i davanje prednosti pojedinačnim odnosima u odnosu na univerzalne.⁸³ Na kraju krajeva, solidarnost se uvek uspostavlja u odnosu na druge i sva prijateljstva su u izvesnom smislu isključiva.

U pitanju je dilema koja je, kao i sve druge nedoumice, teška zato što zahteva izbor između dveju dobrih stvari: bogatih, bliskih odnosa koji su zasnovani na ličnom izboru, s jedne strane, i brige i podrške koju pružamo drugima, a koja se zasniva na univerzalnoj humanosti, s druge. U raznovrsnim društvima ova dilema može se činiti još težom: kako naći ravnotežu između nečega što nam je svima zajedničko i nečega što namerno ne želimo da delimo sa drugima? Naravno, ovo nas vraća na pitanje koje je bilo u središtu celog ovog istorijskog pregleda: zašto i kako treba vrednovati prijateljstvo kao odnos čiji značaj prevazilazi interes pojedinca? Drugim rečima, koje nam modele za vođenje kvalitetnog života nudi prijateljstvo? Na samom početku dvadeset prvog veka nailazimo na nekoliko zanimljivih odgovora na ova pitanja. Suprotno onome što smatra Aristotelovim ukazivanjem na značaj uzajamnog razumevanja i zajedničkih vrlina, na primer, kanadski filozof Dejvid Kejhen tvrdi da se i privatna i građanska prijateljstva mogu zasnivati na poštovanju zajedničke istorije kontakata i interakcije. U

⁸³ Vernon, *Philosophy of Friendship*, 142–144.

pitanju je odnos u okviru kojeg ste vi formirali druge, a i oni vas, i u kojem je vaša briga za vaše sugrađane veoma važna. Međutim, to nije odnos koji od drugih građana zahteva da se sa vama slože u svim pitanjima, niti da postanu slični vama. Isto kao što nam bliski prijatelji mogu pomoći da sebe sagledamo i iz blago kritičkog ugla, kao i kroz pohvale, i isto kao što uživamo u druženju sa prijateljima zato što se razlikuju od nas, možemo uživati i u razlikama i raspravama koje potiču od društvene raznovrsnosti.⁸⁴

Sudeći prema stavovima autora ove knjige, postoje dva glavna aspekta prijateljstva. Prvi je trajni značaj prijateljstva kao sredstva, iako naravno ne jedinog, za podrivanje represivnih struktura. Ovdje je u nekim manje ili više poznatim primerima iz prošlosti prijateljstvo predstavljeno u vidu bliske povezanosti, slušanja onoga što drugi imaju da nam kažu i gledanja na svet njihovim očima, nakon čega im treba pomoći da postanu ono što žele. Drugi je način na koji su najnovija feministička teorija, kao i svakodnevni život žena, predstavili prijateljstvo kao način da brinemo o drugima, koji može i treba da se sa pojedinačnih primera proširi na sve ljude.⁸⁵ Ova vrsta prijateljstva, koja se takođe pojavljuje u najnovijoj teoriji homoseksualizma, priznaje i veliča zajedničke potrebe, brine o slabostima i otvorena je prema razlikama, a takođe vodi računa o mogućnostima da se ostane svoj i samostalan, a da se pri tome zadrži osetljivost na zajedničke probleme.⁸⁶ Na neki način time smo se vratili na ono o čemu je govorio Aristotel, ili barem na pitanja o opštim kvalitetima prijateljstva koja čine ceo ovaj istorijski pregled.

Najbolji lek protiv nedostatka prijatelja nije stavljanje naglaska na udruživanje i zajedništvo, koja veoma često dovode do narušavanja privatnosti i samostalnosti u kojima se danas, zahvaljujući porastu materijalnog bogatstva, sve više uživa. Malo je dokaza da ljudi žele da se vrate u sela, tamo gde su im neprijatelji i prijatelji podjednako bliski i

⁸⁴ David Kahane, „Diversity, Solidarity and Civic Friendship”, *Journal of Political Philosophy* 7 (1999), 267–286.

⁸⁵ Sybil A. Schwarzenbach, „On Civic Friendship”, *Ethics* 107 (1996), 97–128.

⁸⁶ Sasha Roseneil, „Why We Should Care about Friends: An Argument for Queering the Care Imaginary in Social Policy”, *Social Policy and Society* 3 (2004), 409–419.

gde svako zna poslove svakoga. Suprotno tome, sve je više dokaza za to da ljudi zaista nastoje da žive u „prijateljskom” društvu, da se trude da doprinesu njegovom postojanju i da većina ljudi, kada to već ne čine njihovi političari i ekonomski gospodari, shvata da sloboda izbora ne znači oslobađanje od dužnosti, odgovornosti i staranja o drugima. Drugim rečima, to ne znači slobodu da se prijatelji tretiraju na dobar način, a ljudi koje ne poznamo na loš. I, konačno, možda je posebno važno vrednovati različita potencijalna značenja prijateljstva u kojima se snažni, bliski i prijatni odnosi održavaju naporedo, a ne umesto opštih dužnosti i obaveza koje važe za svakoga. Ljudi žele da žive u prijateljski nastrojenom svetu, ali istovremeno ne očekuju da će im svako biti najbolji prijatelj. Naš zadatak, dakle, nije da sve nepoznate ljude učinimo svojim prijateljima, već da se prema onima koje ne poznamo ponašamo prijateljski.